નિવેદન

'પયગમ્બર એના દેશમાં અને એના કુટુમ્બમાં નથી પૂજાતો,' એ કહેતી સૌરાષ્ટ્રના પયગમ્બર-પુત્ર દયાનન્દજીના સંબંધમાં તો અક્ષરશઃ સાચી ઠરી છે. ધાર્મિક કલહો અને કલેશોથી ખરડાયેલા ગયા જુગમાં–ઓગણીશમી સદીમાં એ યુગસૃષ્ટા પુરૂષનાં સાચાં મૂલ ન મૂલવાયાં હોય એ શક્ય છે; પણ આજના નવયુગમાં યે એ પુરૂષની સાચી કીમ્મત ન મૂકાય અને માત્ર તેનો એક પંથ-સ્થાપક તરિકે જ આંક અંકાય, એ અજુગતું લાગે છે. એ રીતે, આજે Greater Dayanand–મહર્ષિ દયાનન્દ અને Nation-builder Dayanand–રાષ્ટ્રવિધાયક દયાનન્દ સાવ ભૂલાઇ ગયા છે; અથવા તો એ મહત્તા ઘણી જ ઓછી પૂજા પામી રહી છે. અને સૌરાષ્ટ્ર તો એના એ સપૂતને સાવ ભૂલી ગયું છે. એ ભૂલ સુધારવા સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાને નામે આ એક પ્રયત્ન છે.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રતિભાવંત પુત્રોનો અને ભારતના રાષ્ટ્ર-સૃષ્ટાઓનો ગુજરાતને સાચો પરિચય કરાવવાનો 'સૌરાષ્ટ્ર'નો, બીજા અનેક અભિલાષો માંહેનો, એક અભિલાષ છે. એજ દ્રષ્ટિથી 'દેશબંધુ'ની જીવનકથા ગુજરાતને ચરણે ધરી છે અને આજે આ 'ઝંડાધારી' નું જીવનચિત્ર જનતાને ચરણે ધરૂં છું. એમાંથી ગુજરાતની પ્રજાને દયાનન્દની થોડીયે સાચી પિછાન મળશે અને ગત યુગની એ પરમ સમર્થ વ્યક્તિને ભારતનાં પૂજનીય પુરૂષોના મંદિરમાં યોગ્ય સ્થાન અપાશે એવી મારી આશા છે.

પુસ્તક બે ભાગમાં વહેચાયું છે. પ્રથમ ભાગ–મહર્ષિજીની જીવનકથા ભાઇશ્રી કકલભાઈ કોઠારીએ લખી છે અને બીજો ભાગ, જેમાં મહર્ષિની મહત્તાના દર્શક એમના જીવનના પ્રસંગો અપાયા છે, તે ભાઇશ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની કલમની પ્રસાદી છે.

તા: ૬: ૨: ૨૬ શનિવાર

અમૃતલાલ શેઠ

સ્મરણ

દેશનું રાજકારણી ચણતર વારે વારે કથળતું દેખાય છે. માલવીયાઓના અને મહાત્માઓના બાંધેલા સ્વાતંત્ર્યના કોટ-કિલ્લાઓ, અમદાવાદના પેલા પ્રાચીન ગઢ વિષે દંતકથા ચાલે છે તેમ, દિવસભર બંધાઇને રાત્રિયે જાણે કે કોઇ બાવાના મંત્ર-બળથી જમીનદોસ્ત થાય છે. એક બળબળેલા ખુણાને સમારતાં સમારતાં જ જાણે બીજો ખુણો લથડીને નીચે ઢગલો થઇ પડે છે. કારણ કે એ રાજકારણી સ્વાતંત્ર્ય-દુર્ગના પાયામાં ધાર્મિક અને સામાજિક ખંડેરોના બત્રીસા પૂરેપૂરા દેવાયા નથી. એ ભવ્ય ઇમારતના તળીઆમાં જે કુસંસાર ને કુરૂઢિ રૂપી પોલાણો પડ્યાં છે, તેની અંદર ધાર્મિક અને સામાજિક સ્વતંત્રતાનાં ધગધગતાં સીસાં રેડાયાં નથી. માટે જ આજે દેશને દયાનંદ સાંભરે છે.

રાજાના કર વેરા કચરી નાખે છે. પરસત્તા પોતાની વ્યાપારી યુક્તિ પ્રયુક્તિ વડે અમારું દ્રવ્ય હરી જાય છે. અમલદારો રૂશ્વત ખાઇને અમને નિર્ધન બનાવે છે. મૂડીવાદ અને યંત્ર કારખાનાંઓ લોહી ચૂસે છે. સત્તાધારી નામ ધરાવતો પ્રત્યેક આદમી અમારા દેશનો દૈત્ય છે. એ આપણો નિત્યનો પોકાર : પરિષદો ને કોંગ્રેસોના કકળાટ : પરંતુ દેશની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને ધાર્મિક સત્તાધીશોને હાથે હરાતા આપણા દ્રવ્યનો આંકડો કોઇએ કાઢ્યો છે ? ધર્માચાર્યોના ડંડાઓ આપણે ઘેરઘેર ઘૂમતા દેખ્યા છે ? અંધશ્રદ્ધા અને ધર્મભય ઉપર ચાલતી વિરાટ દુકાનદારીના હડફામાં પ્રવેશ પામતાં આપણાં ધનદોલત ગણ્યાં છે ? કરોડોને ગુજારો કરવાના મૂઠી ભાત પણ નથી તે દેશમાં પ્રભાતે પ્રભાતે ખડકાતાં દેવદ્વારો ને દેવપ્રતિમાઓની નોંધ કરી છે કોઇએ ? કેટલા ગુરુદ્વારાઓ,

કેટલાં તારકેશ્વરો, કેટલા મહંતોના મઠો અને જગ્યાઓ આજ નિર્ધન હિન્દીઓની પસેથી મનમન્યા લાગા ઉઘરાવી ઉઘરાવીને રજવાડી વૈભવ વિલાસમાં ગળાડુબ ગરક થઇ મ્હાલી રહ્યા છે, એનો સરવાળો નીકળશે ત્યારે દેશના માટીનું કણે કણ કાંપી ઉઠશે. રાજસત્તાની લૂંટનો આંકડો એ આંકડાની આગળ ઝાંખો પડશે. એ સંપત્તિનાશ થતો નિહાળી નિહાળીને ચોધાર પાણીડાં પાડતું ભારતવર્ષ આજ દયાનંદને એમની બેતાલીસ વર્ષ પૂર્વેની સમાધિમાંથી સાદ કરે છે કે: મહર્ષિજી, તે દિવસ સંધ્યાકાળે, ગંગા મૈયાને કિનારે, સૌંદર્યમુગ્ધ બનીને બેઠા બેઠાં, એક ઓરતને આપે પોતાના મરેલા બાળકને કાપડને અભાવે ગંગાજળમાં ડુબાવતી દેખી, અને એ પ્યારા બચ્ચાના કલેવર ઉપર વીંટેલું કપડું પણ પાછું લઇ જતી જોઇ, તે વખતે એ માતાની નિર્ધનતા ઉપર જે વેદના આપે અનુભવેલી, તેનાથી તો દસગણી દરિદ્રતા આજ આપના વ્હાલા દેશમાં વર્તી રહી છે, અને એ નિર્ધનતાનાં પણ રક્ત ગોપી રાખીને અમારી આલેશાન ધર્મ-સંસ્થાઓ રંગ રાગ ઉડાવી રહી છે. તમારા વજ્ર–પ્રકમની આજ વાટ જોવાય છે.

કોઇ પણ રાજસત્તાએ પોતાનો દંડ નથી ઉગામ્યો કે ખબરદાર, તમારાં બાર બાર વરસનાં કમજોર બાળકોને લગ્ન નામની જોગણીના ખપ્પરમાં હોમી દેજો ને તમારી કન્યાઓને ભણવા દેશો નહિ. છતાં અમે જ્યારે ગુલાબના ગોટા જેવાં સંતાનોને અકાળ લગ્નના ભોગ બનીને દરિદ્રતાની કે ક્ષયરોગની માટીમાં ખરી પડતાં જોઇયે છીએ, ઋષિ મુનિના વારસદાર મ્હોઢાં ઉપર વીર્યહીનતા, વિષાદ અને ધિક્કારની પીળી પીળી રેખાઓ દેખીએ છીએ, અને હિન્દુ બાલિકાઓનાં—કેંક સમરથોનાં ને કેંક જવશીનાં બલિદાનો સાંભળીએ છીએ, ત્યારે અવાજ નીકળી જાય છે કે મહર્ષિજી, આવો, આ રૂઢિઓની ભૂતાવળોને ધર્મ અને શાસ્ત્રની પ્રમાણો દેતી અટકાવો. નહિ તો અમારાં ચાહે તેટલાં ભગીરથ રાજકારણી આંદોલનો મિથ્યા જવાનાં.

રાજસત્તાએ તો પોતાની નિશાળોના બારણા ઉપરથી 'ભાભાઉટ' શબ્દ ભૂંસી નાખ્યો. એણે કોઈ દેવખાતાને દરવાજે 'અંત્યજોને મનાઇ'નું પાટીયું નથી લગાડ્યું, કે કોઈ દેવ-મંદિરે 'અસ્પૃશ્ય' જેવો મનાઇ-શબ્દ લખ્યો. છતાં એ બધાં કર્માલયો અને ધર્માલયોને દરવાજે જ્યારે એક બાજુ ધર્મઝનૂન નામના દૈત્યને ખુલ્લી તલવારે ખડો દેખીએ છીએ, તેની સામે શુદ્ધ હિન્દુ હૈડને રઝળતો જોઇએ છીએ, અને આઘે ઉભાં ઉભાં એને પોતાની પાસે બોલાવી રહેતાં ખ્રીસ્તાલયો, ખોજાખાનાઓ અને મદરેસાઓને નિહાળીએ છીએ, ત્યારે પણ જોશભેર એ દયાનંદનો સ્વર સાંભરી આવે છે.

સરકારે આપેલી એ તાની કેળવણીને આપણે તિરસ્કાર દીધો. ચોવીસો વર્ષમાં તો એણે રેડેલું ગુલામીનું વિષ આપણી નસેનસમાં પ્રસરેલું આપણને લાગ્યું અને પછી આપણે કેળવણીને રાષ્ટ્રીય કરી દીધી. પણ આપણે શું જોયું? કેવળ રાષ્ટ્રીયતાના પેશાકમાં સજ્જ થયેલી એની એ કેળવણી, એજ પાઠન પાઠન, એજ પ્રમાદ, એવી જ પીંછીઓ, એવા જ તોર શોર, અને એનું એ લપડુક ખર્ચાળપણું. મહા પ્રભાવવન્તી વ્યક્તિઓની ફુંકે ફુંકે પ્રગટ થયેલી, પ્રજાના અલૌકિક વિશ્વાસથી વિભુષિત બનેલી, પ્રજામાંના ગરીબમાં ગરીબનું પણ પોષણ પામી પ્રફુલ્લિત થયેલી, ને બે ઘડી પછી એ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિઓના માત્ર પડછાયા જેવી જ થઇ પડેલી, સુવાને વાંકે જીવતી શિક્ષણ સંસ્થાઓને જોતાં જ આપણને યાદ આવે છે કે કાંગડી અને મથુરાનાં ગુરૂકુળો સ્થાપનાર સમર્થ કેળવણીકાર એક દયાનંદની આપણને આજે ભીડ પડી છે. આજ આપણે માત્ર નખરાંમાં જ પડી ગયા છીએ.

જો હિન્દુ ધર્મ આજ ત્રાજવામાં તોળાઇ રહ્યો હોય અને એ તુલાની સામે સારૂં ય જગત તાકી રહ્યું હોય, તો એ તુલાના છાબડાની અંદર દયાનંદના જીવન-તત્ત્વને ધર્યા વિના આપણું વજન નથી વધવાનું. ભર સભામાં એને માથે આપીને જાન

લેવા ધસી આવનાર એક પ્રચંડ જાટ પોતાના નેત્રોમાંથી લોહી વરસાવતો એને પૂછે છે કે "બોલ, તારા શરીરના કયા ભાગ પર પ્રહાર કરીને તારો-ધર્મઘાતીનો જીવ લઉં?" "બાપ, તું જેને ધર્મ-ઘાત કહે છે, તે કરનારું તો આ દુષ્ટ મારું મસ્તક છે, માટે તેના ઉપર જ ઘા કર." એવો પ્રફુલ્લ ઉત્તર આપીને એ ઘાતકનું માથું પણ પોતાના ખોળાની અંદર નમાવી શકનાર એ અહિંસાવ્રતધારી : અને બીજી વેળા ખુલ્લું ખડ્ગ ઉગામીને પોતાને ઠાર કરવા ધસી આવનાર રાવ કર્ણસિંહજીના હાથમાંથી એ ખુદ ખડ્ગ જ ઝૂંટવી લઇને, શિવ-ધનુ તોડનાર શ્રી રામચંદ્રજીની જ શાંત છટાથી એક જ હાથે ખડ્ગના બે ટુકડા કરી રાવજીને પાછા ક્ષમા દેનાર વીર: બન્ને એક જ હતા. એવું બ્રહ્મચર્યાસ્ત્ર ને એવું વીર્ય આજ હિન્દુ ધર્મ માગી રહ્યો છે. નહિતર હિંદુ ધર્મનો મૃત્યુ-ઘંટ વાગતો સાંભળીએ છીએ. આજ તો જગદ્વંદ્ય વ્યક્તિઓના ગળાં પણ બોલી બોલીને સોઝી ગયાં છે. બેનમૂન શબ્દોના અને પવિત્ર શાસ્ત્રોચ્ચારના વ્યય દુર્વ્યય થવામાં હવે તો હદ વળી ગઇ છે. છતાં પ્રજા સળવળીને પાછી પોઢી જાય છે. તે વખતે એવા તેજની જરૂર છે કે જેના શબ્દનો રણકાર શતાબ્દી શતાબ્દી સુધી કરોડોના કાનમાં ગુંજી રહે, જેની ફૂંકે મુડદાં મસાણમાંથી ઊભાં થાય.

આપણને-દેશી રાજ્યોની પ્રજાને તો મહર્ષિનો જીવન-સંદેશ એના મૃત્યુમાંથી મળે છે. રાજાઓ તો હરકોઇ જાતની જાગૃતિના કટ્ટા શત્રુઓ હોય એમ મનાયું છે. અને રજપૂતાનામાં તો એ દશા અતિ ઉગ્ર રૂપે વર્તી રહી છે. છતાં દયાનંદે ત્યાં જઇ અખાડા નાખ્યા. કેક રાજમુગટો એની ચરણરજ ચુમવા માટે નીચા નમ્યા. ત્યાં એણે જ્ઞાનનો ઝાકમઝોળ દીવડો પેટાવ્યો, અને રાજાઓને વેશ્યાના છંદમાંથી છોડાવવા જતાં ઝેરને પણ અંગીકાર કરી લીધું. મોરબીની માટીનું ઋણ એણે મારવાડમાં જઇને ચુકાવ્યું. દેશી રાજ્યોને માટે એ રીતે મરી જાણનારાઓની આજે જરૂર પડી છે.

એને અન્યાય થયો છે. અને કયા દેશમાં એવા દેવદૂતો પોતાની હયાતી દરમ્યાન ઇન્સાફ પામી શકયા છે ? પરંતુ મહર્ષિને મળેલો ફિટકાર તો હિન્દમાતાના હૈયા પર તાજા પડેલા ઘા જેવો છે. નિન્દુકોએ તો 'દયાનંદ' એટલે 'મૂર્તિભંજક' એવો જ નાદ કરોડો કાનમાં ભરી દીધો, અને શ્રદ્ધાળુ હિન્દુસમાજ એ વિષ વગર જોયે ગળી ગયો. પણ કયાં ગઇ એની બીજી વિભૂતિઓ ? બ્હેનનું શબ દેખીને જન્મેલો વૈરાગ્ય, વિવાહનો વિમોહ, સત્યની શોધમાં એક કોપિનભરનો રઝળપાટ, ગુરૂદેવની અકારણ મારપીટ પ્રત્યે સમભાવ, ગુરૂદક્ષિણામાં ભારતવર્ષને સેવવાનો શપથ, વેદવાણીનો બુલંદ ઘોષ, ઠામઠામ વિજયટંકાર છતાં નિરાભિમાનતા ને નિર્મોહ, ભારોભાર મર્મવેધિપણું ને ભારોભાર સૌમ્યતા, મૂર્તિભંજક છતાં નાગાંપૂગાં બાળકો વચ્ચે ખેલતી નાની કન્યાઓમાં વિરાટ માતાનું દર્શન અને નમન, પ્રચંડ ભુજબળ છતાં નિન્દુકોએ નાખેલ મળમૂત્ર અને વરસાવેલી મારપીટ પ્રત્યે સ્નેહમયી ઉદાસીનતા : વારંવારના વિષ–પ્રયોગો સામે પણ દયામય હાસ્ય, નવા શિક્ષણનો કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો રંગનો એક અલ્પાંશ પણ પાસ ન હોવા છતાં આજ પચાસ પચાસ વર્ષ સુધી પણ અનુમત રહેલા એવા એમના શિક્ષણ-પ્રયોગો ને સંસાર સુધારાઓ, અને આખરની ઘડી આવી તે વખતે પોતાના એ સમસ્ત સામ્રાજ્યનો બોજો વિના અચકાયે ફગાવી દેવાની, અનંતની સાથે તલ્લીન થઇ જવાની વિરક્ત દશા : એમાંનું કશું ય શું વંદવા જેવું ન લાગ્યું ? એક સુધારક કે બળવાખોર કહીને એને ન પતાવી શકાય. એ તો યુગાવતાર હતો. બે હજાર વર્ષ પછી કોઇ આરનોલ્ડ આવીને 'Light of India' "ભારતનો પ્રકાશ" નામે કાવ્યમાં જ્યારે મહર્ષિને અમર કરશે, ત્યારે જ હિન્દુ–જો હિન્દુ જીવતો હશે તો–એ કાવ્યધારામાં પોતાની નેત્રધારા તે દિવસે વ્હેતી કરશે.

આધારનાં પુસ્તકો

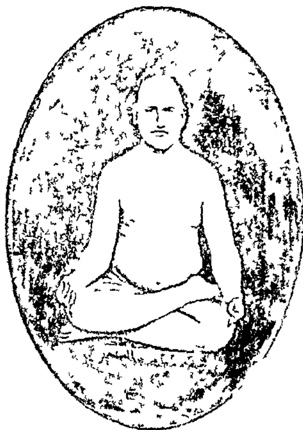
આ જીવનકથા આલેખવામાં અને મહર્ષિજીના જીવન પ્રસંગો ચૂંટવામાં નીચેના પુસ્તકોનો આધાર લેવાયો છે.

Swami Dayanand: Natesan.
Torch-bearer: Vaswani.

श्रीमद् दयानन्द प्रकाश : सत्यानन्द.
श्रीमद् दयानन्द चित्रावलि : शीतलप्रसादजी.

યુગધર્મનો દયાનન્દ ખાસ અંક.
સૌરાષ્ટ્રનો દયાનન્દ શતાબ્દિ અંક.

સૌરાષ્ટ્રનો નરશાર્દૂલ

મહર્ષિ દયાનન્દ

જન્મ
પોષ, ૧૮૮૧
૫૬
૧૮૨૫

અવસાન
કાર્તિક, ૧૯[illegible]

ઝંડાધારી

ત્રણ અવાજ

(૧)

જેના કિનારાને ઘુઘવતો મેરામણ મોતીની છોળો ઉછાળીને દિવસરાત ધોઇ રહ્યો છે એવા આ સૌરાષ્ટ્ર-દેશને જાણે એના સરજનહારનું એક વરદાન છે. જ્યારે જગત્ માર્ગશૂન્ય બને, જ્યારે ભારતવર્ષમાં અંધકાર છવાઈ જાય, ત્યારે અંધારે આથડતા એ જન-સમુદાયને જીવન-પંથે દીવો ધરનારો એકાદ દંડાધારી અવધૂત આ સૌરાષ્ટ્રની ઝાડીઓમાંથી નીકળે છે. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે, કનકના કાંગરાએ કરી એ કાળની દુનિયાને અમરાપુરી જેવી લાગતી કનકમયી દ્વારામતીના સિંહાસનેથી; કુરુક્ષેત્રના સમરાંગણ ઉપર અર્જુનને ફરીવાર ગાંડિવ સજાવનારી ગીતાના ગાનારા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર સૌરાષ્ટ્રમાંથી લાધ્યા. શ્રી યદુનન્દને રચેલા એ કીર્તિમંદિર ઉપર જાણે સુવર્ણ-કળશ ચડાવવા, આજથી બરાબર એકસો એક વર્ષ પૂર્વ, વેદોદ્ધારક બ્રહ્મમૂર્તિ દયાનન્દ સરસ્વતી આ ટંકારાની ધરતીમાંથી પ્રગટ્યા. અને આજે યોગીઓમાં યોગીશ્વર સમા, તપસ્વીઓમાં તપસ્વીવર સમા, બુદ્ધિપ્રતિભા અને હૃદયૌદાર્યે વિશ્વવંદ્ય બનેલા મોહનદાસ ગાંધી પણ

સૌરાષ્ટ્રનું જ રત્ન છે. જગતના તારણહારોની કોટિમાં સ્થાન પામે એવી આ ત્રણે વિભૂતિ એ ભારતવર્ષને ચરણે સૌરાષ્ટ્રની ભેટ છે. એ સૌરાષ્ટ્રનું સુભાગ્ય છે. એ સૌરાષ્ટ્રનો મોંઘો ભાગ્યાધિકાર છે.

(૨).

કૃષ્ણચંદ્ર, દયાનન્દ, મોહનદાસ : એ વિભૂતિત્રય માંહેના મધ્યસ્થ મહર્ષિ દયાનન્દ સરસ્વતી-પૂર્વાશ્રમના મૂળશંકરનું જન્મસ્થાન મોરબી રાજ્યના ટંકારા પેટેનું જીવાપર ગામ. વનરાજ કેસરીઓ જેમ સૌરાષ્ટ્રનાં ગિરિગહ્વરોમાં જ નીપજે છે તેમ આ પુરુષસિંહે પણ મોરબીના એ પહાડી પ્રદેશમાં, ૧૮૮૪ની સાલમાં, એક આષાઢી સંધ્યાએ તેની બાળ-આંખો ઉઘાડી આ સૃષ્ટિને પ્રથમપહેલી નિહાળી. એના પિતાનું નામ કરસનજી. પિતાને ક્યાંથી ખબર હોય કે તેને ઘેર આર્યત્વનો ઉદ્ધારક અવતર્યો છે? એટલે, પુત્રજન્મથી હર્ષઘેલાં બનેલાં માતાપિતાએ તો જેમ સામાન્ય પુત્રનો જન્મ ઉજવાય તેમ આ મૂળશંકરનો જન્મ ઉજવ્યો. જીવાપરના જમીનદારના ગૃહને શોભે તેવી રીતે કરસનજી મહારાજે મૂળશંકરના જન્મની વધાઇના આખા ગામમાં ગોળ-ધાણા વહેંચ્યા.

મૂળશંકરના પિતા કરસનજી ગામના મુખ્ય જમીનદાર હતા, ખેડુતોના શરાફ હતા, અને સાથે સાથે મોરબી રાજ્યની જમાદારી કરતા. તેમની જ્ઞાતિ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ અને તેમનો ધર્મ શિવધર્મ. કુટુમ્બ વિશાળ હતું. ઘર-આંગણે લક્ષ્મીદેવીની કૃપાવૃષ્ટિ વરસતી. આખા પરિવારની

શિવજીમાં અચળ આસ્થા ઉભરાતી. સૌના મ્હોં ઉપર ધર્મશીલતાની રેખાઓ અંકાયેલી રહેતી. કરસનજી ત્રવાડી તો અહોરાત્ર શિવ-ઉપાસનામાં જ મગ્ન રહેતા.

એવા ધર્મમય વાતાવરણમાં મૂળશંકરનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષ ખૂબ લાલનપાલનમાં વીતી ગયાં. કળી ઉઘડીને ખુશબોદાર ફુલ ખીલવા માંડયું. મૂળશંકરને માયાભર્યા પિતાએ 'દેવનાગરી કક્કો શીખવવો શરૂ કર્યો. ધર્મગ્રંથોમાંથી શ્લોકો ચૂંટી ચૂંટીને 'એનો મુખપાઠ મંડાયો. આઠમે વર્ષે યજ્ઞોપવીત-સંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ તો સંધ્યાના મંત્રો અને વેદગાયત્રીના શ્લોકોનું શિક્ષણ જોશભેર ચાલ્યું. પિતા કે કાકા જ્યાં જ્યાં યજમાનોમાં કથા વાંચવા કે યજમાનવૃત્તિ કરવા જતા ત્યાં ત્યાં મૂળશંકરને સાથે જ લઇ જવાનો શિરસ્તો પડી ગયો.

પુત્રને કુલધર્મમાં પાવરધો કરવાની પિતા ખૂબ કાળજી રાખતા. મૂળશંકર પાછળથી, પોતાને અને પૂર્વજોને પગલે ચાલે અને ચૂસ્ત શૈવ તરિકે કુટુમ્બનો વારસો શોભાવે એ કરસનજી ત્રવાડીના જીવનની એક પ્રબળ અભિલાષા હતી. એ ઉદ્દેશથી ત્રવાડીજીએ મૂળશંકરને શિવાલયે સદા સાથે લેવા માંડયો. તેને શિવપૂજા શીખવી. શિવરાત્રિએ અને એવાં મહાપર્વોએ ઉપવાસ વગેરે વ્રતો આચરવાનો ધર્મ એના અંતરમાં ઉતાર્યો. એવા દર પર્વે ધર્મઘેલા પિતાજી મૂળશંકરને ઉપવાસની ફરજ પાડતા; અને મૂળશંકર મહા વ્યથા પૂર્વક એ વ્રત આચરતો. કેટલી યે વખત એવી ફરજથી તેને બહુ કચવાટ થતો. ભૂખ વેઠાતી નહીં, અને પિતાની

બીકે ઉપવાસ તજાતો નહીં. આખરે પુત્રવત્સલ માતા વચ્ચે પડી મૂળશંકરનું દુઃખ ટાળતી. આ છતાં, પિતાને પુત્રનો વિકાસ જોઇ સંતોષ રહેતો.

(૩)

મૂળશંકર ચૌદ વર્ષનો થયો. એ વર્ષની મહાશિવરાત્રિએ એના જીવનમાં એક એવો પ્રસંગ બની ગયો કે જેણે તેની જીન્દગીના જહાજની દિશા જ બદલી નાંખી અને તેનાં પિતાની બધી આશાઓના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા. સિદ્ધાર્થકુમારને વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુનું-માનવદેહની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન થયું અને જગતને નિર્વાણું બોધનારા બુદ્ધદેવ મળ્યા : તરૂણ ન્યુટને વૃક્ષ ઉપરથી ફળને નીચે પડતું જોયું અને વિશ્વના વિજ્ઞાનમાં પલટો લાવનારો, ગુરૂત્વાકર્ષણનો નિયમ આપનારા વિજ્ઞાનાચાર્ય ન્યુટનની દુનિયાને પ્રાપ્તિ થઇ : તેમ એ મહારાત્રિ પણ મૂળશંકરના અંતરમાં, આર્યત્વના ઉદ્ધારક પરમ યોગીવર દયાનન્દ સરસ્વતીની સ્થાપના કરનારી પરિવર્તન-રાત્રિ બની ગઇ. એ રાત્રિને સ્વામીજીનો અનુયાયી-સંઘ 'દયાનન્દ બોધ-ઉત્સવ' તરિક ઉજવે છે. મૂળશંકરના જીવનમાં એ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો? તો દંભ, પાખંડ, અધર્મ અને અનાચારની સામે સિંહગર્જનાઓ ગર્જી, એ દાનવના સામ્રાજ્યને જમીનદોસ્ત કરનોર અને હિન્દુત્વના સૂર્યનો પુનરૂદય સિદ્ધ કરનાર સતનો લડવૈયો, કદાચ, ભારતવર્ષને ન લાધત. તો મૂળશંકરને કુટુમ્બની પ્રતિષ્ઠા સાંચવનારો પુત્ર તૈયાર કરવાની કરસનજી ત્રવાડીની મહેચ્છા સફળ થાત. પણ કિરતારની ઇચ્છા મૂળશંકરને માત્ર જીવાપરનો જમીનદાર બનાવવાની નહીં, પણ તેને

કૃષ્ણ અને બુદ્ધ, ક્રાઈસ્ટ અને મહમ્મદ, કોન્ફ્યુશીયસ અને નાનકદેવ જેવા ધર્મવીરોની હરોળમાં ઉભનાર પયગમ્બર બનાવવાની હતી. અને આખરે તો, પરમેશ્વરની ઈચ્છા જ પાર પડે ને ?

એ ૧૮૪૦ ની સાલ. મહા મહિનાની અંધારી ચૌદશને શૈવો શિવરાત્રિનું મહા પર્વ ગણીને ઉજવે છે તે મુજબ, એ વર્ષની શિવરાત્રિએ મૂળશંકરને સાથે લઈ કરસનજી શિવમંદિરે ગયા. આખી રાત પૂજનવિધિ ચાલવાની હતી. સૌ પૂજારીઓએ જાગરણ કરવાનું હતું. પણ આખો દિવસ ઉપવાસ રાખીને લોથ બની ગયેલા મૂળશંકરના પિતા અને તેમના સાથીઓ આખી રાતનું જાગરણ કરી શકયા નહીં. શિવલિંગ પ્રત્યે નજર રાખી, એકાગ્ર ચિત્તે માળાના પારા ફેરવતાં બધા ફેરવતા બ્રાહ્મણદેવોની આંખો ઘેરાઈ અને સૌ પોતપોતાને આસને ધીમે ધીમે ઢળી ગયા. મધ્યરાતને સમયે માત્ર જાગતો બેઠો હતો એક મૂળશંકર.

શિવાલય, ગામને પેલે પાર સ્મશાનને કાઠે ઝાડીમાં અટુલું ઉભું હતુ. અંધારી ચૌદશનો ચોમેર અંધકાર જામ્યો હતો. સર્વત્ર મધરાતની ભયાનક શાન્તિ વર્તતી હતી. એ વાતાવરણમા, મહા મહિનાની દુ:સહ ટાઢથી ધ્રૂજતો અને શરીર સંકોડતો મૂળશંકર શિવાલયના એક ખુણામાં ચુપચુપ બેઠો હતો. નિદ્રાને હઠાવવા તે વારંવાર પાસેના વાસણમાંથી પાણી લઇ ,આંખો ઉપર ચોપડતો હતો અને ટાઢને ઓછી કરવા ધીમે સાદે, થોડી થોડી વારે, સંસ્કૃત શ્લોકો બોલતો હતો. આખા શિવાલયમાં માત્ર શિવલિંગ પાસે ઘીનો ઝીણો દીવો ટમ ટમ બળતો હતો.

એકાએક કંઇક સંચાર થયો. મૂળશંકરે સાવધ બની અવાજની દિશામાં કાન માંડયો. સંચાર વધતો ચાલ્યો. તે સાવધ બની ઉભો થયો, અને શિવલિંગ પાસે પહોંચ્યો. તેણે જોયું તો ઉંદરડાઓ શિવજીના લિંગ ઉપર દોડાદોડી કરી રહ્યા હતા અને તેમની પાસે ધરાયેલી પ્રસાદી પ્રસન્નતાપૂર્વક આરોગતા હતા. મૂળશંકર સ્તબ્ધ બની ગયો. તેણે પળવાર પોતાની સામેના દૃશ્યને સાચું ન માન્યું. પણ ત્યાં તો, મૂળશંકરને મૌનભાવે ઉભેલો ન દેખનારા મુષકોએ જોરશોરથી દોડાદોડી આદરી. ઉંદરોએ શિવજીના માથા ઉપર નાચ માંડયો. અને શિવજીના દેહને ગલીચ કરવા લાગ્યા. મૂળશંકરથી એ ન જોવાયું.

"આ શિવજીની મૂર્તિ? વિશ્વનો પ્રલય કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારા ભગવાન રૂદ્ર આ પોતે? કૈલાસના સ્વામી, કરમાં ત્રિશૂલ ધારનારા, વૃષભરાજ ઉપર સવારી કરનારા, ડમરૂ બજાવનારા, તાંડવનૃત્ય કરનારા, સ્વેચ્છા મુજબ આ જગતના પ્રાણીઓ ઉપર શાપ કે આશીર્વાદ ઉચ્ચારનારા, સકળ નિયંતા શિવજી આ હોય? અને એવા પરમ સામર્થ્યના પતિ આ મુષકોને આમ પોતાનો દેહ બગાડવા દે? એ ત્રિપુંડ્રધારીની આવી અનાથ, અવાક, દશા હોય? ના. આ શિવજી ન હોય આ શિવજીની મૂર્તિ યે ન હોય." એવી વિચાર–પરંપરાએ મૂળશંકરને ઘેરી લીધો. મુષકોની લીલા અને શિવજીની ચુપકીદી: એ બન્ને વસ્તુનું તેના મનમાં કોઇ રીતે સમાધાન ન થઇ શક્યું. મૂળશંકરના મનમાં ભારી મુંઝવણ ઉભી થઇ. મૂળશંકર મૂર્તિપૂજક શૈવ મટી-

મૂર્તિપૂજા સામે બંડ જગાવનાર દયાનન્દ સરસ્વતી જન્મવાની ઘડી આવી પહોંચી.

વિહ્વળ બનેલા મૂળશંકરે, તેના સંશયો રોકી નહીં શકવાથી, પિતાને જગાડયા અને વિનયપૂર્વક મનમાં ઉભરાતી બધી આશંકાઓના ઉત્તર માગ્યા. પિતા પુત્રના મનનું સમાધાન કરી શકયા નહીં. થોડો ડારો અને થોડા જવાબો આપી, મૂળશંકરને માળા ફેરવવા બેસી જવા આજ્ઞા દીધી. મૂળશંકર પાછો શિવાલયના ખૂણામાં બેસી ગયો. પિતાજી પાછા પોઢી ગયા.

પણ પિતાનાં અપૂર્ણ ઉત્તરોથી મૂળશંકરનો વિરોધ શાન્ત ન થયો. ઉલટો ઉગ્ર બન્યો. તેનો નિર્ણય થઇ ચૂકયો કે આ શિવજી ન હોય, આ પાષણ છે. પિતાને ઉંઘતા મૂકી મૂળશંકર એકદમ ઉભો થયો; અને એ અંધારી રાતે, નદી અને સ્મશાન વીંધીને એકલો ઘેર દોડી ગયો. ઘેર પહોચીને માતાને જગાડી અને ઉપવાસ તોડયો; પછી આખી રત આ પ્રસંગ ઉપર વિચાર કરતો પથારીમાં આળોટયો. મૂળશંકરના જીવનમાં ચૌદ વર્ષની વયે બનેલી આ ઘટનાએ આર્યસમાજના સ્થાપકમાં મૂર્તિનો વિરોધ જન્માવ્યો.

(૪)

એ મહાશિવરાત્રિ પછી બીજી બે એવી શિવરાતો ચાલી ગઈ. એ બે વર્ષ દરમ્યાન મૂળશંકરના જીવનમાં કોઈ મહત્ત્વનો બનાવ ન બન્યો. એનો મૂર્તિવિરોધ માત્ર મનમાં જ દ્રઢ બનતો જતો હતો. કુટુમ્બને કે આસપાસની દુનિયાને મૂળશંકરના એ મનોમન્થનની

બાળ ન્હોતી. મૂળશંકર ક્વચિત જ શિવમંદિરે જતો. તેનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પિતાની દેખરેખ નીચે વધતો હતો. બીજી તરફથી કરસનજી મહારાજે મૂળશંકરને જમીનના અને ધીરધારના કામની કેળવણી આપાનું શરૂ કર્યું હતું. પણ ત્યાં તો મૂળશંકરના આંતર વલોપાતને વધારે વ્યગ્ર બનાવી મૂકે એવો એક પ્રસંગ બની ગયો.

એક રાત્રે મૂળશંકર, તેના પિતા અને કાકા અને ચો કુટુંબ પરિવારના સંગમાં, ગામમાંજ એક સ્વજનને ઘેર વિવાહની ઉજાણીમાં ગયો હતો. આખું મંડળ, ભોજન પછી બહાર ચોગાનમાં, ચાન્દનીના પ્રકાશમાં સંગીત–ગાનનો આનન્દ માણતું બેઠું હતું. એકાએક એક અનુચર ચોંકવનારા સમાચાર લઈને આવ્યો કે નાનાં બેનને કોગળીઉં વળગ્યું છે. આખું મંડળ, હાંફળુંફાંફળું ઘેર પહોંચ્યું અને ગામડામાં બની શકે એવી સરસમાં સરસ સારવાર છતાં, મૂળશંકરની નાની બેન, માત્ર બે કલાકમાં જ, ભાઈને છોડી કોણ જાણે કયાં ચાલી નીકળી! આખા ઘરમાં રોકકળ મચી રહી. કાચી ઘડીમાં જમડો લાડી નરવી બેનને ઝુંટવી ગયો, એ કાળજું ચીરનારી કહાણી ઉપર આખા કુટુમ્બે હૃદયફાટ રડવા માંડયું. માત્ર અચળ, મુખ ઉપર શોકની છાયા વિનાનો, ગંભીર ઉભો હતો એક મૂળશંકર. એની વ્હાલી બેનનું શબ ભાળી ન તો એની આંખમાં આંસુ આવ્યું. કે ન તો એના મુખમાંથી એક ઉનો નિસાસો યે નીકળ્યો. ખરી રીતે તો બેનના વિજોગથી ભાઇને અસહ્ય દુઃખ થતું હતું–એટલું અસહ્ય કે તેનાં આંસુ અને તેના નિસાસા રુંગળાઇ મર્યા હતા. એ વખતે, બેનનું કારમું મૃત્યુ જોઇ ભાઇ જીવન–

મરણના કૂટ પ્રશ્નો વિચારતો હતો. તે જીન્દગાનીની ક્ષણભંગુરતાનાં કારણો શોધતો હતો. સોળ વર્ષનો એ તરૂણ અક્ષય અને અમર બનવાની કોઈ સંજીવનીને માટે તલસતો હતો. મૂળશંકરના આ વર્તાવથી સૈ કોટુમ્બીઓને ભારે અચંબો થયો. પણ, એ છતાં, બેનનું મૃત્યુ મૂળશંકરના મન ઉપર સજ્જડ છાપ મૂકી ગયું. એના અંતરમાં વૈરાગ્યે આસન માંડયાં. ૧૮૪૦ની શિવરાત્રિએ શરૂ થયેલો આંતર વિગ્રહ પાછો વિશેષ જોરથી મંડાયો.

(૫)

વળી પાછી બીજી બે શિવરાત્રિઓ ચાલી ગઈ. મૂળશંકર અઢાર વર્ષનો યુવાન બન્યો. બધા ઝખમોને રૂઝાવી દેનાર અને બધા વ્યાધિઓને વિસરાવી દેનાર કાળદેવે મૂળશંકરને પાછી મનઃશાન્તિ બક્ષી. જાણે એ મૂર્તિવિરોધ અને એ મનોવૈરાગ્ય શમી ગયા હોય તેમ મૂળશંકર પાછો કુટુમ્બના કામકાજમાં ગુંથાવા લાગ્યો. તેનું શિક્ષણ બંધ થયું હતું. વૃદ્ધ પિતાનો બધો વહીવટ જુવાન પુત્રને માથે મૂકાયો હતો. મૂળશંકર જીન્દગીની ક્ષણભંગુરતા ભૂલી, તેને માટે નિર્દિષ્ટ થયેલું કાર્ય ચૂકી, સંસારના વહેનમાં ઘસડાતો હતો. પણ ત્યાં તો એ મહાપિતાએ, સૌના હલનચલનની દોરીઓ ખેંચનારા એ સર્વસત્તાધીશે, એક નવો પ્રસંગ યોજી મૂળશંકરને ત્રીજો અવાજ દીધો. મૂળશંકરનો આત્મા ફરીવાર જાગ્રત બન્યો. મૂળશંકરના ગૃહત્યાગની સંધ્યા નજીક આવી પહોંચી.

મૂળશંકર ઉપર પિતા જેટલું જ વાત્સલ્ય વરસાવતા મૂળશંકરના એક કાકા હતા. મૂળશંકરને પણ એ કાકા ઉપર અપાર હેત હતું. કાકાને મૂળશંકર પોતાના ગુરૂ માનતો, પોતના ઉચ્ચ સંસ્કાર અને ઉન્નત આશયોના જનક સમજતો. બે વર્ષ પહેલાં જે કોગળીઉં નાની બેનને કુટુમ્બની સોડમાંથી ઝડપી ગયેલું એજ કોગળીએ કાકા ઉપર નિશાન માડયું. કાકા પટકાયા. બેનના રામ બે કલાકમાં ઉડી ગયા હતા; પણ કાકાની બિમારી બે દિવસ ચાલી. અને એ લંબાણુ મૂળશંકરને ઉલ્ટું વિશેષ અસહ્ય થઈ પડયું. સરસ ડાકટરી સારવાર ચાલી. પણ કાળ–શિકારીએ તેના શિકારને છોડવાની સાફ સાફ ના સંભળાવી. કાકા ચાલ્યા. ચાલતી વખતે–છેલ્લી ઘડીએ પ્રાણથીએ અધિક પ્રિય ભત્રિજાને પાસે બોલાવી કાકા આશિર્વાદ ઉચ્ચારવા ગયા ત્યાં તો જીવનનો દીવો બુઝાઈ ગયો. મૂળશંકરથી આ ન સહાયું. કાકાના શબને નીરખી, બે વર્ષ પહેલાંના બેનના મૃત્યુની સ્મૃતિઓ સજીવન થઈ. યમદેવ એનાં સ્નેહીજનને આમ ઉઠાવી જાય છે અને તે નિરાધારીની નજરે જોઇ રહે છે એ વિચારે મૂળશંકરને શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એટલું દુઃખ થયું. આવા કારમા પ્રસંગોએ ગંભીર અને અડગ રહેતો મૂળશંકર પોકેપોક મૂકીને રોયો. એને માટે, હવે, ક્ષણભર પણ સંસારમાં રહેવું ખારૂં ઝેર બની ગયું.

ઓની પાસે પહોંચવું હતું. હવે મૂળશંકરને પેલી તકે ઘર છોડી યોગ સાધવાની-જીવન અને મૃત્યુથી પર બનવાની ધુન લાગી.

(૬)

મૂળશંકરે તેની આ મનોદશાથી પિતાને અજાણ રાખવાને ખુબ પ્રયત્ન કર્યા. પણ મૂળશંકરના મ્હોં ઉપર, તેના દરેકે દરેક વર્તનમાં, વૈરાગ્યની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી, ત્યાં વ્યવહારથી બીનવાકેફ એ યુવક તેના મનોભાવને ગુપ્ત કેમ રાખી શકે? માતાપિતાએ મૂળશંકરને પાછો સ્વસ્થ બનાવવા પરણાવી દેવાનો વિચાર માંડ્યો. મૂળશંકર એ કળી ગયો. એણે એનો ઉગ્ર વિરોધ કર્યો અને વિદ્યાભ્યાસ અર્થે કાશી જવાની જોરદાર માગણી મૂકી. મૂળશંકર કાશી તો ન જઇ શક્યો. પણ, આખરે, તે પાસેના ગામડામાં એક પંડિતને ત્યાં થોડાં વર્ષ વિદ્યાભ્યાસ માટે મોકલવાનું ઠરાવી પિતાએ પુત્રના મનનું સમાધાન કર્યું.

ગૃહત્યાગ સાધવાનો હવે અવસર મળશે એ વિચારે મૂળશંકરને ખૂબ હર્ષ થયો અને તે હરખાતો હરખાતો પંડિતને ગામ ગયો. કરસનજી ત્રવાડીની આજ્ઞાથી પંડિત મૂળશંકર ઉપર પૂરો જાપ્તો રાખતા. તેને ક્યાંય એકલો જવા દેતા નહીં. અને થોડા દિવસમાં તો દક્ષ પંડિતે પણ મૂળશંકરની મનોદશા માપી લીધી. યોગ અને યોગીઓનું દિવસરાત રટણ કરતા આ નવા શિષ્યને જોઇ પંડિતનો ભય મૂળશંકરના પિતા કરતાં યે આકરો થયો. પંડિતે કર-

સનજી ત્રવાડીને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને મૂળશંકરની મનોઘેલછાની વાત કરી. સાથે સાથે દુનિયાડાહ્યા પંડિતજીએ મૂળશંકરના પિતાને સલાહ દીધી કે એ ઘેલછામાંથી પુત્રને ઉગારવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એને ઝટપટ પરણાવી ખંભા ઉપર ધોંસરી નાંખી દેવાનો.

પિતાએ પંડિતને ઘેરથી મૂળશંકરને પોતાની સાથે પાછો જીવાપર લીધો, અને એક તરફથી તેની ઉપર છુપી રીતે ચોકી ગોઠવી અને બીજી તરફથી એટલીજ છુપી રીતે લગ્નની તૈયારીઓ માંડી. પણ જેમ મૂળશંકરના મનોભાવ પિતાથી અજાણ્યા ન્હોતા રહી શકયા, તેમ લગ્નની તૈયારીઓ મૂળશંકરથી છાની રહી શકી નહીં. મૂળશંકરે પોતાના લગ્ન સામે સખ્ત વિરોધ કર્યો અને કાશી ભણવા જવાની હઠ લીધી. આ વખતે તો પિતાએ પુત્રના મનનું સમાધાન કરવાને બદલે તેને રાતી આંખ બતાવીને જ ચૂપ કર્યો. મૂળશંકર ઘડીભર ચૂપ થયો.

પણ મૂળશંકરે લગ્નના ફંદામાં ન ફસાવાનો અને કુટુમ્બનાં બંધનો તોડી નાસી છુટવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. તેણે આજન્મ બ્રહ્મચારી રહી, યોગની સિદ્ધિઓ વરવાનો મનોરથ બાંધ્યો હતો. આખરે એ નિર્ણય અને એ મનોરથનો વિજય થયો. પ્રભુના આદેશને વશ બની મૂળશંકર ઓગણીસ વર્ષની વયે, જેઠ મહિનાની એક સાંજે, માતાપિતાને ખબર ન પડે એવી રીતે ઘરબાર છોડી ચાલી નીકળ્યો.

*

મન્થનકાળ

(૧)

ચાર વર્ષ પહેલાં વીતેલી એ મહાશિવરાત્રિ, બે વર્ષ પહેલાં નીપજેલું બ્હેનનું મૃત્યુ અને કાકાના મરણનો તાજો ઘાઃ એ ત્રણે આઘાતોએ ઘવાયેલો મૂળશંકર કોઇ પરમ ધામની ઝાંખી કરવા ઘેરથી નાસી છુટયો. નાસીને એણે, પોતાને કોઇ જોઇ જાય અને પિતાને ખબર પહોંચાડી દે એ બીકથી વગડાના આડા માર્ગ લીધા. જીવાપરથી દૂર દૂર નીકળી જવા મૂળશંકરે દિવસ અને રાત ગણ્યા વિના, ઉભાં ખેતરો ચીરીને દોડવા માંડયું. ભૂખ, તરસ, થાક એ બધું શરીર–દુઃખ એના અંતરના આવેગ આગળ વિસરાઇ ગયું.

મૂળશંકરે થોડા ગાઉ કાપ્યા, અને એક ઝાડીમાં રાતના થોડા પહોર વિરામ લીધો. પછી પ્રભાતને સમયે *પાછી મજલ શરૂ કરી ત્યાં તો એને બાવાઓની ચાલી* જતી જમાતનો સંગાથ થયો. બાવાઓએ એના શરીર ઉપરના ઘરેણાં તરફ આંગળી ચીંધી. વૈરાગ્યની મસ્તીમાં

ચરેલા મૂળશંકરે અંગ ઉપરનાં બધાં ઘરેણાં ઉતારી આપ્યાં, શરીર ઉપરનાં સારાં વસ્ત્રો યે કાઢી દીધાં; અને સાધુ નામને કલંક આપનારા એ બાવાઓની સોબત છોડી મૂળશંકર, માત્ર એક લંગોટીભર અને ભૂખ્યો-તરસ્યો, એકલો આગળ ચાલ્યો.

આખરે એને એક સંન્યાસી મળ્યા. એ સંન્યાસીનું નામ લાલા ભગતરામ. એમની પાસે મૂળશંકરે તેની આખી યે આત્મકથા કહી આપી, અને તેના મનોરથ રજૂ કરી દીધા. ભગતરામ સંન્યાસીએ ભાવથી મૂળશંકરને ભગવું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીની દીક્ષા દીધી, અને શુદ્ધ ચૈતન્ય નામ આપ્યું. પછી થોડો વખત મૂળશંકર. શુદ્ધ ચૈતન્ય પરિવ્રાજકના નામ નીચે સંન્યાસી ભગતરામની સાથે ગુજરાતનાં ગામડાંમાં ફર્યો. પણ મૂળશંકરને ભગતરામ પાસેથી કંઈ વિદ્યાપ્રાપ્તિ ન થઈ; છતાંયે કોઈ વિશેષ યોગ્ય ગુરૂનો યોગ ન થયો ત્યાંસુધી તો શુદ્ધ ચૈતન્યે ભગતરામ સંન્યાસીનું જ શિષ્યપદ કાયમ રાખ્યું.

(૨)

થોડા વખત પછી શુદ્ધ ચૈતન્યે સાંભળ્યું કે સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતીને તીરે મોટો ધર્મમેળો ભરાય છે. એટલે ચૈતન્યે એ મેળામાં પહોંચવાની તૈયારી માંડી. ભગતરામની રજા મેળવી તેણે સિદ્ધપુરને માર્ગે ચાલવા માંડ્યું. માર્ગમાં તેને તેના પિતાને ઓળખતો એક સાધુ મળ્યો. એ સાધુએ ભગવી કન્થામાં ઢંકાયેલા મૂળશંકરને ઓળખી કાઢ્યો અને પિતાના ઘરનાં સુખ-સમૃદ્ધિ ત્યાગી આટલી બાળવયમાં આવું આકરું જીવન આદરવા માટે તેને સખ્ત

ઠપકો દીધો. પોતાના નિરધારમાં દિવસે દિવસે ઔર દૃઢ થતા જતા ચૈતન્યને એની કશી અસર ન થઈ. પોયણા ઉપરથી પાણીનાં બિન્દુ નીચાં સરી પડે તેમ તેના આત્મ-કમળને, આવાં દુન્યવી વચનો સ્પર્શી જરાયે અસર કર્યા વિના નીચાં સરી પડતાં ચૈતન્યે, એ સાધુથી જૂદા પડી ઝડપભેર સિદ્ધપુર જવા માંડયું; અને પેલા સાધુએ મૂળશંકરની શોધના સમાચાર કરસનજી ત્રવાડીને પહોંચાડવા જીવાપરનો માર્ગ લીધો.

સિદ્ધપુરમાં, શુદ્ધ ચૈતન્યે, સરસ્વતીના કાંઠા ઉપર ગામથી થોડે છેટે ઉભેલા નિલકંઠ મહાદેવના શિવાલયમાં ઉતારો કર્યો, અને સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, બાવાઓ, જોગીઓ, મહંતો વગેરે જૂદી જૂદી કોટિનાં ધર્મના વાઘા સજનારા સમુદાયમાંથી કોઈ લાયક ગુરૂ શોધવા માંડયા.

બીજી તરફથી, પેલા સાધુ પાસેથી પુત્રના સમાચાર સાંભળી કરસનજી ત્રવાડી જમાદારના પોશાકમાં સિદ્ધપુર આવી પહોંચ્યા. સાથે ઘોડેસવાર સિપાઈઓની ટુકડી હતી, એ નાનકડી ફોજે આખો મેળો ફેંદી મૂળશંકરની તપાસ કરવા માંડી. આખરે નિલકંઠ મહાદેવના ધામમાં મૂળશંકરનો પત્તો લાગ્યો.

ભગવાં વસ્ત્રો, સુકાઇ ગયેલું મ્હોં, અને દયા આવે એવી દશા જોઈ કરસનજી ત્રવાડીનાં ભવાં ચઢયાં. કુળ લજવનારા એ પુત્રને પિતાએ આકરી ગાળો દીધી. તેની કફની ફાડી નાખી, અને એજ મંદિરમાં એના ઉપર સખ્ત પહેરો ગોઠવી મૂળશંકરને નજરકેદ કર્યો. મૂળ-શંકરે નીચી આંખોએ એ ચુપચાપ સહી લીધું, અને

ચેલા સાધુ ઉપર ક્ષુધા શ્રાપ વરસાવવા માંડયા. છતાં તેણે નાસી છુટવાની બારી શોધવાનું તો ચાલુ જ રાખ્યું.

એક આખો દિવસ અને આખી રાત મૂળશંકર ઉપર એવી ચોકી રહી. કેદીના પિંજરામાં તરફડાટ મારતાં દિવસ તો વીત્યો અને રાત પણ વીતવા માંડી. મૂળશંકરને લઇ ટુકડી વહેલી સવારમાં ચાલવાની હતી. એ ઘડી નજીક આવતી ગઇ. અને એટલે તો મૂળશંકરની મુંઝવણ વધતી ગઇ. ચોકીદારો આંખનું મટકું યે માર્યા વિના પહેરો ભરતા ઉભા હતા. એમાં મૂળશંકરનો ફરીવાર નાસી છુટવાનો અભિલાષ કેમ સિદ્ધ થાય ? મળસ્કું થયું. મૂળશંકરે નાસવાની બધી આશાઓ છોડી દીધી. પણ ત્યાં તો, આખરે, જાણે જગદીશ્વરનો આદેશ આવતો હોય તેમ, આખી રાત અખંડ ઉજાગરો કરી થાકી ગએલો છેલ્લો ચોકીદાર જરા જંપી ગયો. એ લાગ જોઇ શુદ્ધ ચૈતન્યે મૂઠીઓ વાળી દોટ મૂકી, અને નાસી છુટયો. ચૈતન્યને ખબર હતી કે હમણાંજ એની પાછળ પિતાના સવારો છુટશે. એટલે તે મહાદેવની જગ્યાથી બેએક ગાઉ દૂર, આડે માર્ગે, એક ઝાડીમાં પીપળની ઘટામાં લપાઇ ગયો. ચૈતન્યે, તેની શોધમાં છુટેલા ઘોડાઓ તેને ભાળ્યા વિના ત્યાંથી પસાર થઇ જાય એ વખતની ફફડતે હૈયે વાટ જોવા માંડી.

મૂળશંકર પાછો ભાગ્યાના ખબર પડતાં પિતાએ પણ તેની પાછળ ચારે દિશામાં તાબડતોબ સવારો દોડાવ્યા; પણ તેમાંના કોઇને મૂળશંકરનો પત્તો લાગ્યો નહીં. અંતે નિરાશ બનીને પિતાએ ઘર તરફ પગલાં માંડયાં. અણધારી

એ ટુકડી મૂળશંકરને છુપાવી રહેલી પીપળ નીચેથી નીકળી. એ જોઇ ક્ષણવાર તો મૂળશંકર ગભરાઇ ગયો. પણ સદ્ભાગ્યે કોઇની નજર ઉપરની પીપળ ઉપર પડી નહીં. ટુકડી તેને માર્ગે ચાલી ગઈ. કરૂણાના સાગર વિભુરાયે શુદ્ધ ચૈતન્યને ફરીવાર બચાવી લીધો તે માટે તેણે એ કૃપાનિધાનના ગુણાનુવાદ ગાવા માંડયાં.

પિતાને પોતાના ગામ તરફ ચાલ્યા જતા નજરે જોવા છતાં, ચૈતન્યની ઝાડ ઉપરથી ઉતરવાની હિમ્મત ચાલી નહીં. એ આખો દિવસ ઝાડ ઉપર બેસી રહ્યો. રાત પણ ત્યાંજ વીતાવી. એ દિવસે ચૈતન્યને ચોવીશ કલાકનો કડાકો થયો. આખા દિવસમાં, સુભાગ્યે સાથે આવી ગયેલા લોટામાંનું થોડું જળ જ તે ક્ષુધાતૃપ્તિ અર્થે આરોગી શકયો: બીજે દિવસે સવારે, ભૂખની અશકિત અનુભવતો, ચૈતન્ય નીચે ઉતર્યો, અને નજીકના ગામડાને પંથે પડયો.

(૩)

અમદાવાદ અને વડોદરા અને આસપાસનાં ગામગામડાંઓમાં ભટકતો, શુદ્ધ ચૈતન્ય, નર્મદાના તીરે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં 'તેણે પરમહંસ પરમાનન્દ સંન્યાસીની છાયા નીચે થોડા માસ વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો. आत्मवत् सर्वे भूतेषु ની ભાવનાનો શુદ્ધ ચૈતન્યને આ પુણ્યસલિલા નર્મદાજીને તીરે પરિચય થયો.

પણ પરમાનન્દજીના છાત્રાલયમાં ચૈતન્યને ઝાઝો વખત ફાવ્યું નહીં. એને વેદ અને વેદાંતના અભ્યાસની તાલા-

વેલી લાગી હતી. દિવસની એક ક્ષણ પણ બીજા કાર્યમાં ખરચવી પડે એથી એને ભારે દુઃખ થતું. અને પરમાનન્દજીના છાત્રાલયમાં દરેક બ્રહ્મચારીને સ્વયંપાક કરવો પડતો. ચૈતન્ય સંન્યાસીની દીક્ષા મેળવી, એ ઉપાધિમાંથી છુટવા માંગતો હતો. પણ એને એ દીક્ષા ન મળી શકી. એજ તીરે વસતા એક બીજા સંન્યાસી ચિદાશ્રમે પણ તેને આવી તરૂણ વયે સંન્યાસીનો દંડ આપવાની ના પાડી. ચૈતન્ય સંન્યાસીની દીક્ષા આપે એવા કોઇ સંન્યાસીના આગમનની વાટ જોતો નર્મદાને તીરે દિવસો ગણવા માંડયો.

ચૈતન્યને, ત્યાં તો, ખબર મળ્યા કે દક્ષિણવાળા પ્રખ્યાત દંડી સ્વામી તેના એક બ્રહ્મચારી શિષ્ય સાથે, નર્મદાને તીરે થઇ, દ્વારકા જાય છે. ચૈતન્ય એ દંડી સ્વામીને મળ્યો અને તેમની સાથે દ્વારકાની યાત્રા શરૂ કરી. દંડી સ્વામીનાં અગાધ જ્ઞાન અને આદર્શ આચાર જોઇ, ચૈતન્ય એ સાધુવર ઉપર મુગ્ધ થઇ ગયો. એ તપસ્વીના ચરણમાં તેનું મસ્તક ઢળવા લાગ્યું. અને દંડી સ્વામીને પણ ચૈતન્યના વિવેક, ચાતુર્ય અને બુદ્ધિપ્રભા જોઇ તેના ઉપર ભાવ ઉપજતો ગયો. એક દિવસે ચૈતન્યે, સાથેના બ્રહ્મચારી શિષ્ય દ્વારા દંડી સ્વામીને—એ પૂર્ણાનન્દ સરસ્વતીને પોતાની સંન્યાસી બનાવવાની ઇચ્છા જણાવી. પ્રથમ તો પૂર્ણાનન્દ સરસ્વતીએ તેની નાની ઉંમર જોઇ દીક્ષા આપવાની ના પાડી. પણ છેવટે, એનો દૃઢ નિશ્ચય જોઇ સ્વામીજીએ શુદ્ધ ચૈતન્યને સંન્યાસીની દીક્ષા આપી. એનું દયાનન્દ સરસ્વતી નામાભિધાન કરી એને પોતાના કુલનો સંન્યાસ-દંડ ધારણ કરાવ્યો. એ રીતે,

વેદભાસ્કર બનવાને સરજાયેલો મૂળશંકર તેની ચોવીશં વર્ષની વયે ત્યાગી દયાનન્દ સરસ્વતી બન્યો.

હવે એણે એ પદને શોભાવવાની અને યોગનો સાંગોપાંગ અભ્યાસ કરવાની તૈયારીઓ માંડી. દયાનન્દ થોડો વખત તે પૂર્ણાનન્દ સ્વામીની સાથે રહ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રો શીખવાં શરૂ કર્યાં. એકાદ વરસમાં એ ગુરૂમાંથી યે મન ઉઠ્યું અને દયાનન્દ સરસ્વતી, કોઇ પ્રખર તેજસ્વી સ્થિતિપ્રજ્ઞ ગુરૂવરની શોધમાં, ગુજરાત છોડી, કાશી તરફ ચાલી નીકળ્યા.

(૪)

દયાનન્દના પરિભ્રમણમાં પ્રથમ તેમને બે યોગીઓ મળ્યા. એમનાં નામ જ્વાલાનન્દપુરી અને શિવાનન્દગિરિ. એમની પાસેથી તે યોગ શિખ્યા. ત્યારબાદ તેમની પાસેથી છુટી તે થેરી અને કાશ્મીર થઇ, હિમાલય તરફ ભટકવા માંડ્યા. હિમાલયના હિમધવલ શિખરો પર કોઇ મહાત્માનાં દર્શન પામવાની ઉત્કંઠાથી તેમણે હિમાલયના ડુંગરાએ ડુંગરામાં ભટકવા માંડયું. એ રખડપાટમાં એમને પારાવાર કષ્ટ વેઠવું પડ્યું. ચામડી વીંધીને લોહી શોષી લ્યે એવો સખ્ત શિયાળો હોય, પર્વતનાં શિખરો અને માર્ગો બરફથી છવાઇ ગયા હોય છતાં, દયાનન્દજી પરમાનન્દની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરાવે એવા યોગીરાજની માળા જપતા ડુંગરાઓમાં અવિરામ આથડયા કરતા. એમના કષ્ટનો, એમની તપશ્ચર્યાનો, એમના મનોબળનો પરિચય કરાવે એવો એક પ્રસંગ, એમનીજ વાણીમાં, એમના આત્મચરિત્રમાંથી આ ઉતારી લઇએ છીએ.

“હું હિમાલયની તળેટીમાં હતો. શિયાળો ચ..ો હતો.

આરે અલાખનન્દા નદી ઉતરીને સામે પાર જવું હતું. મારા શરીર ઉપર માત્ર એક પાતળી કન્થા હતી. ટાઢ અસહ્ય હતી. બે દિવસના ફાકા હતા. પાણી પણ એટલું ઠંડું થઇ ગયેલું કે મ્હોંમાં મુકાય નહીં. એ છતાં, નદીમાં તરતા થોડા બરફના ટુકડા લઇ ભૂખ સંતોષવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો; એથી શાન્તિ વળી નહીં. આખરે હું નદીમાં ઉતર્યો. નદીના તળીયે પડેલ અણીદાર પથરાઓથી મારા પગ વીંધાયા. પાણીતો ન સહાય એટલી તીવ્ર ઠંડીથી શરીરનાં અંગ ખોટાં પડવા લાગ્યાં. તો યે, જેમ તેમ કરીને, મરણતોલ હાલતમાં હું સામે કાંઠે પહોંચ્યો. ત્યાં તો મારા છેદાયેલા પગમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી. મેં મારા શરીર ઉપરથી વસ્ત્ર ઉતારી પગ ઉપર વીંટયું. તોપણ પગની વેદના ઓછી પડી નહીં. હું કાંઠે જ નીચે બેસી ગયો. મારામાં એક પણ પગલું આગળ ચાલવાનું બળ ન્હોતું રહ્યું. અને ભૂખ રોમે રોમે વ્યાપી હતી. હું કોઇની મદદની વાટ જોતા લાગ્યો. ત્યાં મારી પાસે થઇને બે ગુરખા ખેડુતો નીકળ્યા. મને સંન્યાસી જાણી તેમણે હાથ જોડયા અને ઘેર આવવા પ્રાર્થના કરી. પણ હું અપંગ બની ગયો હતો. અને પગ પાછા સાચા બને ત્યાં તો એ બન્ને ખેડુતો ડુંગરાઓમાં અદ્રશ્ય થઇ ગયા. થોડા વખત પછી પગમાં તાકાત આવી. એટલે ધીમે ધીમે હું બદરીનારાયણ પહોંચ્યો. ત્યાં ખોરાક લીધો. ત્યાર-પછી હું ફરીવાર જીવતો થતો હોઉં એમ મને લાગવા માંડયું. આવા તો જીવનમાં જૂદે જૂદે વખતે કેટલાયે પ્રસંગો આવી ગયા. પણ એથી કદિયે હું નાસીપાસ થયો, કે હામ હારી બેઠો એવું મને સાંભરતું જ નથી."

એમ આરામ કે વિરામ વિના, ભૂખ અને તરસની કે શરીરકષ્ટની જરાયે પરવા કર્યા વિના દયાનન્દ વર્ષો સુધી હિમાલયમાં ભટકયા. એ ગિરિરાજની તળેટીએ તળેટી, જંગલેજંગલ, અને શિખરે શિખર ભટકી વળ્યા. પણ કયાંય તેને મહાત્મા મળ્યા જ નહીં.

દયાનન્દ હિમાલયમાંથી પાછા ફર્યા. ફરતાં ફરતાં તેમને સમૃદ્ધ શ્રીમઠના મહન્તની મુલાકાત થઇ. દયાનંદના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી મહંત એટલા અંજાઇ ગયા કે તેમણે દયાનન્દને તેમના લાખોની આવકવાળા મઠની ગાદી સોંપવા ઇચ્છા બતાવી. પિતાની સમૃદ્ધિ તજી દઇ નીકળી પડેલા દયાનન્દને મહન્તની સમૃદ્ધિ ન જ આંજી શકી.

'હું તો આર્યત્વના ઉદ્ધારને માટે, માનવસમાજની સમક્ષ કલ્યાણનો માર્ગ મૂકવાને માટે, જ્ઞાનની શોધમાં ભટકતો સંન્યાસી છું. મારે મહન્તગીરી કે મઠ ન ખપે. મારે જ્ઞાન જોઇએ.' એવો જવાબ આપી દયાનન્દ શ્રીમઠનો દરવાજો વટાવી ગયા.

ત્યાર પછી યે દયાનન્દ અવધૂત દશામાં જ રહ્યા દશથી બાર વર્ષો એમણે એ દશામાં ખર્ચી નાખ્યાં છતાં યે, ક્યાં યે તેમને સાચું જ્ઞાન મળ્યું નહીં. ક્યાં ર તેમને યોગનો માર્ગ લાધ્યો નહીં. એ રખડપાટના દશ કામાં, તપશ્ચર્યાથી વિશુદ્ધ બની બનીને એમની કાયાએ કોઇ અદ્‌ભૂત કાન્તિ પ્રાપ્ત કરી. પાંત્રીશ વર્ષની વયે આજન્મ બ્રહ્મચારી દયાનન્દ પ્રચંડકાય, સ્નાયુબદ્ધ, માંસલ દેહધારી, અને પ્રતાપી મુખમુદ્રાવાળા પ્રખર યોગી બન્ય હતા. પયગમ્બરો અને ઝંડાધારીઓના મુખ ઉપર જે જાતની અપાર્થિવ રોશની ઝળહળતી હોય છે એવી રોશની માત્ર એક કોપિન ધારનારા આ દયાનન્દના દિદાર ઉપ પણ ચમકવા માંડી હતી. દયાનન્દના જીવનમાં નવુ પ્રકરણ ઉઘડતું હતું.

*

વિરજાનન્દને ચરણે

(૧)

સાલ ૧૮૫૦ થી ૧૮૬૦ સુધીના એક દશકાના ભ્રમણમાં, ભારતવર્ષની અતિશય દુર્દશા દેખી, દયાનન્દના અન્તરમાં સીસું રેડાયું. વજ્રથી પણ કઠોર અને છતાં પુષ્પથી યે સુકુમાર હૃદયવાળા એ મહાનુભાવે હિન્દુધર્મના અને હિન્દુ કોમના અધઃપાત ઉપર આંસુ વરસાવ્યા. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપાસક એ અવધૂત જ્યાં જ્યાં ગયો ત્યાં ત્યાં તેની સામે અજ્ઞાન અને અંધકાર જ અથડાયા. તેણે ક્યાંય સાચું જ્ઞાન જોયું નહીં, ક્યાંય સાચા યોગી કે મહાત્મા ભાળ્યા નહીં. તેણે ઠેર ઠેર દંભ, પાખંડ અને વિલાસમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા, સામાન્ય માણસોથી યે ઉતરતી શક્તિ ધરાવનારા સાધુઓને જગ્યાઓ સ્થાપીને અને મઠો નાખીને ગુરૂને ઉચે સિંહાસને ચડી બેઠેલા જોયા. તેણે હિન્દુ સમાજમાં ધર્મને નામે રૂઢિઓનું સામ્રાજ્ય વર્તતું નિહાળ્યું; હિન્દુનું નૈતિક, માનસિક અને શારીરિક–સર્વવિધ પતન નીરખ્યું; જ્ઞાનપ્રેમને અને

કલાભ્યાસંગને સમાજમાંથી સાવ ભૂંસાયેલા ભાળ્યા, બાળ-લગ્નની ભઠ્ઠીમાં હજારોની સંખ્યામાં હોમાઇ જતાં હિન્દુ કોમનાં આશાસ્પદ બાળ-બાળકીઓ, ચિતા ઉપર ચડી પ્રતિદિન જીવતી સળગી મરતી હિન્દુ સતીઓ, ચાકરડી અને ગુલામડીની અધમ અવદશામાં હિન્દુ ઘરમાં સડતી સાવિત્રી અને સીતાની વારસદાર હિન્દુ નારી અને હિન્દુ કોમનું કલેવર કોરી રહેલા કુસંસ્કારો અને કુરીવાજોનું સામ્રાજ્ય જોયું. એ બધું જોઇ દયાનન્દના હૃદયમાં લાય લાગી.

આ ઉપરાંત, આખા દેશમાં એણે દાસત્વ અને દીનતા, પરાધીનતા અને પામરતાનું જ દર્શન કર્યું: અને સ્વાધીનતાપ્રિય હિન્દુ જાતિનો એ વિનિપાત દેખી એ મહાત્માના રોમે રોમમાં દુઃખની વેદનાએ કાળી બળતરા કરવા માંડી. દયાનન્દને એના રઝળાટમાં આર્યાવર્તની ગરીબી અને દરિદ્રતાનો પણ પૂરો પરિચય થયો. એણે, એકના એક પુત્રના શબને અગ્નિદાહ દેવાના પૈસા ન હોવાને કારણે એ શબને ગંગાજીમાં વહેતું મૂકી દેનારી અને એ મૃતદેહ ઉપરથી છેલ્લો લુગડાનો ટુકડો પણ પાછો ઉતારી લેનારી દરિદ્રતા હિન્દુ કોમમાં ભાળી. એણે, મુઠી અનાજ ન મળવાને કારણે એક જ વખત ખાવાનું પામતી અને કેટલીક વખત તો દિવસો સુધી ભૂખના કડાકા વેઠતી, કલ્પનામાં પણ ન ઉતરે એવી બેહદ કંગાલીયત જનતામાં જોઇ સાથે સાથે એણે આંખો મીંચીને અવળે માર્ગે લક્ષ્મીનો દુર્વ્યય કરનારા વિલાસી લક્ષ્મીનંદનો યે જોયા. એ જોઇને હિન્દુ-વટના પ્રેમી આ પરમયોગીના અંતરમાં પારવાર સંતાપ થયો.

એણે શુદ્રોને સતાવતા બ્રાહ્મણો જોયા, એણે ગરીબોને કચડતા શ્રીમંતો જોયા અને એણે એ બધાને પોતાની વજ્રએડી નીચે ચગદી નાખતી પરદેશી સત્તાનું પણ પરિબળ જોયું. એણે માનવકલ્યાણ અને બંધુસેવાનો સાચો વેદધર્મ ચૂકી, આ જીન્દગીને જંજાળ મનાવતા અને પર જીન્દગીની—મુક્તિની સાધનાને જ સાચો જીવનહેતુ સમજાવનારા વેદધર્મના અર્ધસત્ય અર્થો સાંભળ્યા. દેશને દરવાજે આક્રમણકારી દુશ્મનોના તોપના ગોળાઓ સાંભળતાં છતાં યે, દેશરક્ષા અર્થે કેસરીયા વાઘા સજવાનો ધર્મ ચૂકી વેદધર્મ ઉપર વિવાદ ચલાવવામાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનારા અને દુશ્મનને સુખેથી દેશ જીતી લેવા દેતા હિન્દુ રાજાઓ અને હિન્દુ લડવૈયાઓની દુઃખકથા પણ બળતે હૃદયે એણે સાંભળી. દયાનન્દે હિન્દુસ્થાનની ચોદિશમાં, હિન્દુના જીવનના એકે એક માર્ગમાં અમાસની અંધારી રાતનો ઘોર અંધકાર વ્યાપેલો જોયો. એ જોઇ દયાનન્દને પુનરૂજાગૃતિનું પ્રભાત પ્રગટાવવાની ઝંખના જાગી. દોઢ દાયકા પહેલાં આત્મ-ઉદ્ધાર અર્થે, મુક્તિની શોધમાં નીકળેલા મૂળશંકરને હવે આર્યાવર્તના ઉદ્ધારમાં જ આત્મ-ઉદ્ધાર દેખાવા લાગ્યો. દયાનન્દના જીવનમાં અને દ્રષ્ટિબિન્દુમાં જબરો પલટો આવ્યો.

દયાનન્દે, એ ઉદ્ધારકાર્ય આરંભવાના માર્ગો શોધવા માંડયા. એણે આર્યત્વને ફરીવાર ઉજ્જવળ બનાવવાની, હિન્દુત્વને ફરીવાર ઉન્નત બનાવવાની પ્રવૃત્તિને જીવનકાર્ય કરવાનો નવો નિરધાર કર્યો. અને એ અર્થે, એની તલસ્પર્શી બુદ્ધિએ વેદધર્મના વિશેષ ઉંડા અભ્યાસની

જરૂરિયાત નીરખી. દયાનન્દને સ્પષ્ટ દેખાયું કે હિન્દુ કોમને જગાડવા એને હિન્દુ ધર્મને નામે જ હાકલ કરવી જોઈએ. એટલે એણે ફરીવાર, અચળ શ્રદ્ધાથી, ગુરૂરાજની—ધર્મ શાસ્ત્રોનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરાવે એવા, વેદની ભવ્યતાનો સાચો પરિચય આપે એવા, ઉપનિષદોના તત્ત્વજ્ઞાનના વૈભવની પિછાન કરાવે એવા, દર્શન-શાસ્ત્રોના મહાસાગરમાં છુપાયેલાં પડેલાં અમૂલખ રત્નો ખોળી કાઢવાની શોધન-શક્તિ આપે એવા ગુરૂની શોધ માંડી. અને આખરે, મથુરામાં ૧૯૬૦ ની સાલમાં, એવા ગુરૂરાજનો પત્તો લાગ્યો.

(૨)

મથુરામાં વિરજાનન્દ નામના એક પ્રજ્ઞાચક્ષુ સંન્યાસી વસતા. એમના તરફથી ધર્મશાસ્ત્રોના અભ્યાસની એક શાળા ચાલતી. એ વિરજાનન્દના પિતાનું નામ પંડિત નારાયણ દત્ત. પાંચ વર્ષની ઉમરે વિરજાનન્દને શીતળા નીકળ્યાં અને એની આંખો ગઈ. પંદર વર્ષની વયે એમના પિતા અવસાન પામ્યા અને એ નિરાધાર—નિરાશ્રિત બન્યા. અઢાર વર્ષની વયે એમણે પૂર્ણાનન્દ સ્વામી પાસે સંન્યાસની દીક્ષા લીધી અને તેમને ગુરૂ તરફથી વિરજાનન્દનું નામ મળ્યું. આ સુરદાસ વેદના પ્રખર પંડિત મનાતા અને એટલે જ તેમને પ્રજ્ઞાચક્ષુનું ઉપનામ અપાયેલું. એક વખત અલ્વરના મહારાજાએ એમને શ્રી શંકરાચાર્યના શ્લોકમંત્રોનું સ્તવન કરતા સાંભળ્યા. મહારાજા એ સાધુ ઉપર મુગ્ધ બની ગયા. તેમને અલ્વર પધારવા પ્રાર્થના કરી. વિરજાનન્દ એક શરતે અલ્વર ગયા. શરત એમ થઈ કે મહા-

રાજાએ સ્વામીજીની સાથે હંમેશાં ત્રણ કલાક શાસ્ત્રાધ્યયન કરવા બેસવું. જે દિવસે એ શરતનો ભંગ થાય એ દિવસે સ્વામીજીએ અલ્વરના સીમાડા છોડી જવાનો આકરો નિયમ સ્થાપ્યો. મહારાજાએ ખૂબ કાળજીપૂર્વક સ્વામીજી પાસે નિયમસર બેસવા માંડયું. એક દિવસ અકસ્માત્ મહારાજા નૃત્યગૃહમાં રોકાઇ ગયા અને સ્વામીજીની પાસે ન જઇ શકયા. વિરાજાનન્દ રોષિત થયા. બીજે દિવસે મહારાજા આવ્યા ત્યારે પોતાનો નિર્ણય સંભળાવ્યો : 'રાજા, તેં તારો નિયમ તોડયો છે, હું મારો નહીં તોડું.' વિરાજાનન્દે અલ્વર છોડ્યું; અને ભરતપુર થઇ મથુરા આવી સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી.

આ બાળ બ્રહ્મચારી સંન્યાસીને દ્વારે ૧૮૬૦ના નવેમ્બરની ચૌદમી રાત્રિએ દયાનન્દ જઇને ઉભો. દ્વાર બંધ હતું. અંદરથી સવાલ આવ્યો :

'કોણ છો ?'

'સંન્યાસી'

'તમારૂં નામ ?'

'દયાનન્દ સરસ્વતી.' દયાનન્દે વિનયપૂર્વક જવાબ ધર્યો.

સંન્યાસીનું દ્વાર ઉઘડયું અને દયાનન્દને શિષ્યની 'દીક્ષા મળી. છત્રીશ વર્ષની ઉમરે, જ્ઞાનની પ્રબળ પિપાસાવાળા દયાનન્દે, બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉત્સાહથી ગુરૂની ભક્તિ આદરી.

દયાનન્દે અંધ અને અશક્ત ગુરૂની બધી રીતે ખૂબ પ્રેમથી ચાકરી કરવા માંડી. ગુરૂના કપડા ધોવાં, એમને માટે દૂરથી પાણી ભરી લાવવું, ગુરૂનું ઘર વાળીચોળીને સાફ કરવું, ગુરૂને માટે રસોઇ કરવી, વગેરે ગુરૂસેવા દયાનન્દે હર્ષપૂર્વક કરવા માંડી અને બદલામાં એ પ્રખર વિદ્વાન પાસેથી જ્ઞાનનું પિયુષ પીવા માંડયું. દયાનન્દની અત્યંત કાળજીભરી સેવા છતાં ગુરૂનો ઉગ્ર સ્વભાવ કેટલીયે વખત નિષ્કારણ તપી જતો. દુર્વાસા સમા ક્રોધી વિરજાનન્દ દયાનન્દ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતા; કોઇ કોઇ વખત એને માર પણ મારતા અને ઘરમાંથી યે કાઢી મૂકતા. દયાનન્દ એ બધા પ્રહારોને ગુરૂની પુષ્પાંજલિ ગણી વધાવી લેતા, અને ગુરૂભક્તિમાં રજમાત્ર પણ શિથિલ બન્યા વિના જ્ઞાન સંપાદન કર્યે જતા. એક વખત તો ગુરૂએ દયાનન્દને લાઠીથી એવો સખ્ત માર મારેલો કે એનો કાળો ડાઘ દયાનન્દના હાથ ઉપર જીન્દગીભર રહ્યો. એ છતાં દયાનન્દની ઉત્તરાવસ્થામાં જ્યારે તેમણે વિરજાનન્દના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે ગદ્ગદિત કંઠે શ્રોતૃવર્ગની પાસે હૃદયોદ્ગાર કાઢેલા કે 'આજે સંસ્કૃત વાઙ્મયનો ભાસ્કર અસ્ત પામે છે'. દયાનન્દ સ્વામીને છેવટ સુધી ગુરૂ પ્રત્યે એટલો અગાધ પૂજ્યભાવ હતો.

એ સંસ્કૃત વાચસ્પતિને ચરણે દયાનન્દે સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અઢી વર્ષ સુધી ઉંડો અભ્યાસ કર્યો અને ગુરૂએ પણ શિષ્યની તેજસ્વિતા જોઇ, તેની પાસે અંતર ઉઘાડી નાંખ્યું. અઢી વર્ષમાં દયાનન્દ વેદશાસ્ત્રપારંગત બની ગયા. ગુરૂ પાસેથી વિદાય માગવાની વેળા આવી પહોંચી.

અકિંચન દયાનન્દ બે હાથ જોડીને ગુરૂજી પાસે ઉભા અને ગુરૂજીને પ્રિય એવાં થોડાં લવીંગની ગુરૂદક્ષિણા વિરાજાનન્દજીને ચરણે ધરી. વિરાજાનન્દજીએ શિષ્યના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકી આશિર્વાદ દીધો અને નીચેનો સંદેશ આપ્યો :

'વત્સ, તારા શિક્ષણનો સદ્‌વ્યય કરજે. દેશમાં અંધકાર જામ્યો છે. લોકો સત્યાસત્યનો વિવેક ચૂકયા છે. તેઓ જ્ઞાતિઓ અને વાડાઓના સંકાસમાં જીવન વીતાવે છે આર્યાવર્તમાં સત્યાર વેદધર્મની અવહેલના થઇ રહી છે. બેટા, લોકોને એકેશ્વરનો સદેશ આપજે, અને વેદધર્મ શીખવજે. પુત્ર, તારો જય થાઓ.'

ગુરૂના એ આશિર્વાદને માથું નમાવી દયાનન્દ ચાલી નીકળ્યા. આટલાં વર્ષોની તપશ્ચર્યા પછી, આટલી સાધના અને શોધ પછી તેમને લાધેલા સત્યનો સંદેશ જગતને આપવા દયાનન્દે પાછો ભારતવર્ષના જનપદોમાં પગ મૂકયો. ગુરૂના એ આદેશને હિન્દુસમાજ સમક્ષ મૂકવા અર્થે દયાનન્દે તેની બાકીની આખી જીન્દગી અર્પણ કરી દીધી. ગુરૂવચનનું એ પાલન એ આજનો આર્યસમાજ, એ આજની હિન્દુઓની પુનર્જાગૃતિ, એ આજનો હિન્દુધર્મનો પુનરૂદય.

(૩)

સરજનહાર સમાજનું પુનર્વિધાન કરવા જે કઠોરતાપૂર્વક એનો લોખંડી હથોડો ફેરવે છે. એવી જ કઠોરતાથી એના સન્દેશવાહીઓને સમાજને ટીપી ટીપીને એનો નવો ઘાટ નાખવો પડે છે. હિન્દુ જાતિના ઉદ્ધારને માટે દયાનન્દને દંભ અને દુરાચાર ઉપરના એના હુમલામાં

નઠોર બન્યા વિના છુટકો જ ન્હોતો. અને દયાનન્દે નવંસુ-જના સ્રષ્ટાને બરાબર ઉચિત નિર્દયતાપૂર્વક હિન્દુઓના સ્થિતિસુસ્ત આચારવિચાર સામે અડગ દૃઢતાથી બળવાનો ઝંડો ફરકાવ્યો. એ યુગસ્રષ્ટાની ચપળ દ્રષ્ટિએ નીરખી લીધું કે રોગગ્રસ્ત હિન્દુસમાજને ફરીવાર સ્વસ્થ અને નિરોગી બનાવવા આકરી શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર છે; હિન્દુ સમાજના અણુએ અણુમાં પ્રસરી ગયેલા કુરૂઢિઓ અને કુરિવાજોના વિષને બાળવાનું કોઈ ઔષધ શોધવાની જરૂર છે. એટલે દયાનન્દજીએ પ્રથમ એ કુરૂઢિઓ સામે મારો ચલાવ્યો. મહર્ષિજીનો પ્રથમ હથોડો પડયો મૂર્તિપૂજા ઉપર અને મૂર્તિપૂજાને નામે દેશભરમાં પ્રવર્તી રહેલા અનેક પાખંડો ઉપર. મહર્ષિજીએ મૂર્તિપૂજાનો ઉગ્રમાં ઉગ્ર વિરોધ આદર્યો.

એ અર્થે દયાનન્દજીએ મથુરા છોડી ગામેગામ ભટક-વાનો નિશ્ચય કર્યો અને. મંગળાચરણ કરનારૂં પહેલું ભાષણ આગ્રામાં આપ્યું. જ્યાં જ્યાં મહર્ષિજી ભાષણો આપતા ત્યાં ત્યાં એમની વકતૃતા, દલીલોની સચોટતા, શાસ્ત્રજ્ઞાનની નિપુણતા અને દુરાચાર સામેના આક્રમણની ઉગ્રતા જોઈ, જબરો ખળભળાટ થઈ જતો. પ્રથમ આગ્રાના દુર્ગને ખળભળાવી, મહર્ષિજી ૧૮૬૫માં ગ્વાલીયર ગયા. ગ્વાલીયરમાં સ્થિતિચૂસ્તતાના કિલ્લામાં સારી રીતે ગાબડાં પાડી, તે ૧૮૬૬માં અજમેર ગયા. અજમે-રમાંયે મહર્ષિજીએ મૂર્તિપૂજા સામે સખ્ત વિરોધનાં ભાષણો કર્યાં, વેદના અર્થ માટે વિવાદસભાઓ બોલાવી; અને તે વખ-તના અંગ્રેજ કમીશનરને હિન્દુસમાજના સડાઓ સામે કાયદા મૂકવા વિનતિ ગુજારી. અજમેરમાં વિજયના

ડંકા ગજાવી મહર્ષિજી હરદ્વારના મેળામાં હાજરી આપવા ઉપડ્યા.

કાળજૂના જોગીરાજ સમા ભવ્ય હિમાલયને ચરણે ગંગાજીને તીરે ઉભેલા હિન્દુઓના તીર્થધામ હરદ્વારમાં દર બારમે વર્ષે મોટો કુંભમેળો થાય છે. ત્યારે લાખોની સંખ્યામાં હિન્દુ યાત્રીઓ ગંગાજીમાં સ્નાન કરવા ઉભરાય છે. એવો એક મેળો સને ૧૮૬૭ માં આવ્યો. દયાનન્દ સરસ્વતી એ પ્રસંગે, લાખોની મેદિની સમક્ષ વેદનો સંદેશ સંભળાવવા, ચાર શિષ્યોની સાથે હરદ્વાર પહોંચ્યા. ત્યાં ગંગાજીને કિનારે એક નાની રાવટી રચીને તેમાં ઉતારો કર્યો; અને ગંગાજીમાં સ્નાન કરી પાવન થવા આવતા રાજાઓ અને મહારાજાઓ, સંન્યાસીઓ અને સાધુઓ, પંડિતો અને સામાન્ય જનસમુદાય પાસે પુરાણના આચારો સામે, ઉઘાડેછોગ, વિરોધ-ભાષણો કરવા માંડ્યાં. હજારો અંધશ્રદ્ધાળુ ધર્મઘેલડા હિન્દુઓનાં ટોળાંમાં તેઓની માન્યતાઓ અને તેમના રૂઢિરિવાજો સામે એકલો દયાનન્દ ગજબ હિમ્મતથી ગર્જનાઓ કરતો. ખ્રિસ્તિધર્મમાં જ્યારે દેવળ અને પોપને નામે પેઠેલું પાખંડ અસહ્ય થઇ પડયું ત્યારે ઇસુની ચૌદમી સદીમાં જેમ જર્મનીના બર્લીન શહેરની બજારમાં ઉભીને માર્ટીન લ્યૂથરે બાઇબલના ટુકડા કરી નાખ્યા અને પોપડમ સામે બળવો જાહેર કર્યો, તેમ આ કુંભમેળામાં દયાનન્દે વેદ શિવાયના તમામ ધર્મપુસ્તકોને શાસ્ત્ર તરિકે સ્વીકારવાની ના જાહેર કરી, અને હિન્દુધર્મના અનેક સંપ્રદાયો અને પંથો સામે બળવાનો પોકાર કર્યો.

યુરોપે પ્રથમ લ્યુથરને સાંભળવાની ના પાડી હતી;

તેના ઘોંઘાટને નાસ્તિકનો પોકાર મનાવી તેને કાન ધરવાની મનાઇ કરી હતી. દયાનન્દની પણ પ્રથમ તો એજ વલે થઇ. દયાનન્દનાં પણ એ ડાહ્યાં વચનોને કોઇ સંન્યાસીએ કે કોઇ રાજાએ કાન ન દીધો. દયાનન્દનો અવાજ અરણ્ય-રુદન સમો બની રહ્યો.

ધર્મમેળાઓ એટલે તો લોકજીવનનો અરિસો: ત્યાં લોકજીવનનું આબેહુબ દર્શન થાય. દયાનન્દે કુંભમેળામાં હિન્દુના અધઃપાતનું બરાબર દર્શન કર્યું. એ જોઇને એને પારાવાર ગ્લાનિ થઇ. એણે કુંભમેળામાં યોગનું નામ સરખું યે ન જાણનારા યોગીઓ જોયા, નિર્મળ ચરિત્રની દાંડી પીટાવનારા સાધુઓને મલીન અને ચારિત્ર્યહીન ભાળ્યા, મંત્રોના મુખપાઠથી આકાશ ગજાવનારા પંડિતોને સાવ પંડિતાઇશૂન્ય અવલોકયા, ગુરૂઓને અને ગાદીપતિઓને ઠગારાઓ અને ધૂર્તો દેખ્યા, અને એ બધાની સત્તા નીચે કચડાતા લોકોને નિર્બળ અને માયકાંગલા નિહાળ્યા. હિન્દુસમાજની એ અવદશા ઉપર દયાનન્દજીના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી.

દયાનન્દજીને પ્રતીતિ થઇ કે હિન્દુસમાજના પાયા ખોદી રહેલા આ દાનવો સામે ઝઝુમવાને હજી વધારે મોટી તૈયારીઓની જરૂર છે. દયાનન્દે, એ તૈયારી માટે, એકાંતવાસ સેવવા અને હજીયે આકરી તપશ્ચર્યા કરી વધારે શક્તિશાળી બની બહાર પડવા નિશ્ચય કર્યો. દયાનન્દજીએ પોતાના શિષ્યોને વિખેરી નાંખ્યા, અંગ ઉપરનાં વસ્ત્રો ઉતારીને ગરીબોને વહેંચી દીધાં, અને વિશેષ તપઃસાધના અર્થે, માત્ર એક કૌપિનભર અરણ્યમાં ચાલી નીકળ્યા.

સમરાંગણે

(૧)

હરદ્વારના આઘાત પછી, એકાદ વર્ષ હિમાલયની ગુફામાં યોગ સાધીને, મુખ ઉપર નવી જ કાન્તિ લઈને, દંડધારી દયાનન્દ સરસ્વતી પાછા સતતું યુદ્ધ લડવા દુનિયા તરફ વળ્યા. એમણે એમના સિદ્ધાન્ત-પ્રચાર માટે પોતાને માટે નીચે મુજબ ત્રિવિધ કાર્યક્રમ યોજ્યોઃ

(૧) ધર્મને નામે ચાલી રહેલી ખોટી માન્યતાઓ અને ખોટા સિદ્ધાન્તોનો વિરોધ કરવા ભાષણો, વ્યાખ્યાનો અને વિવાદો મારફત વિશેષ જોરદાર બળવો જગાવવો.

(૨) વેદધર્મના કાર્યને પોતાનું કરી, તેના પ્રચાર પાછળ જીવન સમર્પનારા યુવકો તૈયાર થાય અને વેદધર્મનો ધ્વજ ગગનમાં અવિચળ ફરકતો રહે એ હેતુથી ગુરુકુળો અને વિદ્યાલયો સ્થાપવાં.

(૩) વેદધર્મ શું છે એ લોકો સરળતાથી સમજે એટલા માટે વેદધર્મનું સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં તૈયાર કરવું. લોક-

શ્રક્ષણ અર્થે હિન્દી ભાષામાં પત્રિકાઓ કાઢવી અને પુસ્તકો લખવાં. વેદના સંસ્કૃત ગ્રંથોનું હિન્દી ભાષાન્તર કરવું અને તેનો સાચો અર્થ સમજાવનારાં સરળ ભાષ્યો રચવાં.

આ કાર્યક્રમ લઈને, ૧૮૬૮ની આખરમાં મહર્ષિ પાછા ગામે ગામ ભટકવા નીકળી પડયા. પ્રથમ એ કનોજ ગયા. ત્યાં પહેલું વ્યાખાન આપી મહર્ષિ ફરૂકાબાદ ઉપડયા. ત્યાંથી આસપાસનાં ગામડાંમાં વેદધર્મનો જયનાદ ગજવતા મહર્ષિ ૧૮૬૯ ના જુલાઈમાં કાનપુર આવ્યા. કાનપુર પહોંચીને મહર્ષિએ વેદધર્મના પ્રચારાર્થે પત્રિકા ઉપર પત્રિકા પ્રગટ કરવા માંડી અને વ્યાખ્યાન ઉપર વ્યાખાન આપવા માંડયાં. એ બધાંમાં મહર્ષિએ એક જ પ્રચંડ ઘોષણા કરી કે 'વેદધર્મ એક ઈશ્વરમાં જ માને છે, વેદધર્મ મૂર્તિપૂજામાં નથી માનતો; વેદશાસ્ર એ એકજ સાચું આધારભૂત ધર્મશાસ્ર છે; પુરાણ કે ભાગવત નહીં.' મહર્ષિજીની આ ઘોષણાએ સ્થિતિચૂસ્ત પક્ષમાં ભારે ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો. તેમને ભય પેઠો કે આ સંન્યાસી સનાતન ધર્મનું સત્યાનાશ વાળી નાખશે. તેમણે દયાનન્દજીના સંબંધમાં લોકોમાં ખોટી અફવાઓ ફેલાવવા માંડી કે એ સાધુ, ખ્રીસ્તી ધર્મનો પાદરી છે અને સનાતન ધર્મને–મૂર્તિપૂજાને વગોવી હિન્દુઓને ખ્રીસ્તી બનાવવા આવ્યો છે. તેમણે હિન્દુઓને દયાનન્દજીના વ્યાખ્યાનમાં જવાની મના કરી અને જે કોઈ એવી સભામાં હાજરી આપે તેમને નાતબહાર મૂકવા માંડયા. કેટલાયને એ ગુન્હા બદલ પ્રાયશ્ચિત્ત લેવરાવ્યાં. અને એ છતાં, દયાનન્દજીની સભામાં હજારોની સંખ્યામાં હિન્દુઓ હાજરી આપતા.

સ્થિતિચૂસ્તોએ દયાનન્દજીની સામે તેમનાથી બની તેટલી ગેરસમજૂત ઉભી કરી, છતાં દયાનન્દજીનું પ્રચાર-કાર્ય જોશભેર આગળ વધવા માંડયું અને પુરાણીઓનું પોલાણુ પણ દિવસે દિવસે ઉઘાડું પડવા માંડયું. આખરે તેમને દયાનન્દજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ ઉપર વિવાદ ગોઠવવો પડયો. વિવાદની તારીખ ૩૧ મી જુલાઇ ઠરી; અને વિવાદસભાનું અધ્યક્ષસ્થાન કાનપુરના જોઈન્ટ માજીસ્ટ્રેટ થેર સાહેબને અપાયું. મુકરર તારીખે થેર સાહેબના અધ્યક્ષપદ નીચે મહર્ષિ અને તેમના વિરોધી પક્ષ વચ્ચે વિવાદ ચાલ્યો. અને અન્તે કાજીને આસનેથી વિદ્વાન અંગ્રેજે ઇન્સાફ તોળ્યો કે દયાનન્દની દલીલો વેદશાસ્ત્રને અનુરૂપ હતી, એટલે દયાનન્દને જ વિજય વરે છે.

ન્યાયમાં અને વિવાદમાં દયાનન્દ અદ્વિતીય હતા. એ ક્ષેત્રમાં એમની સમેવડ કરી શકે એવો એક પણ પુરુષ એ કાળે હિન્દુસ્થાનમાં ભાગ્યે જ હશે એવી દયાનન્દજીને બુદ્ધિપ્રતાપ જાણનારાઓને મુખેથી એ મહર્ષિની પ્રશંસા ઝરતી. એમની દલીલબાજી પ્રતિસ્પર્ધીને પરાસ્ત કરે તેવી સચોટ મનાતી. એમનું વકતૃત્વ શ્રોતૃવર્ગને વશ કરી દ્યે એવું જાદુઈ લેખાતું. એમના મુખમાંથી વાણીનો એવો અમૃત-પ્રવાહ વહેતો કે સાંભળનારાઓ મુગ્ધ બનીને સાંભળ્યા જ કરતા; અને, કહે છે કે, જે મહર્ષિજીનો વિરોધ કરવા આવતા તે એમનો વિજય સ્વીકારી, એમના ચરણમાં મસ્તક ઢાળી એ મહર્ષિની ગુણસ્તુતિઓ ગાતા પાછા ફરતા.

મહર્ષિજીની એ શક્તિઓએ કાનપુરમાં વેદધર્મનો વિજયધ્વજ રોપ્યો.

કાનપુરથી મહર્ષિ કાશી ગયા. કાશી એટલે તો હિન્દુઓનું મહા તીર્થ, હિન્દુ ધર્મનું પાટનગર. ત્યાં ધુરંધર પંડિતો વસતા. તેઓ પોતપોતાના મકાન ઉપર જ્ઞાનનો દીપક અખંડ સળગતો રાખતા. દયાનન્દજીએ એ પાટનગર સર કરવાનો અને પંડિતોના દીપકો બુઝાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૬૯ની ૨૩મી ઓક્ટોબરે દયાનન્દજીએ કાશીમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને ભાષણો ચાલ્યાં. કાનપુરની જેમ કાશીનો પુરાણપ્રેમી પંડિતસમુદાય પણ મુંઝાયો. આખરે તા. ૧૭મીએ વિવાદસભા ગોઠવાઇ. સભામાં પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિતોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી પૂરી. કાશીના મહારાજ પણ હાજર રહેલા. આખી સભા સામા પક્ષની હતી. એ વિરોધીઓની વચ્ચે એકલા છતાં અડગ બેઠેલા મહર્ષિજીએ શાસ્ત્રાર્થ કરવા માંડયા. પંડિતોએ પોતાના અર્થ સામા મૂકવા માંડયા. વિવાદ કલાકો સુધી ચાલ્યો. ન્યાયની તુલા હજી કોઇ બાજુએ નમી નહોતી. ત્યાં તો વિરોધીઓએ કોલાહલ મચાવ્યો કે દયાનન્દ હાર્યા. તાળીઓના ખુમરાણમાં દયાનન્દજીનો બુલન્દ અવાજ દટાઇ ગયો. સભામાં ભંગાણ પડયું. દયાનન્દજી ઉપર પ્રતિપક્ષીઓએ ઇંટો અને પત્થરોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

(૩)

કાશીથી મહર્ષિજી ચંદ્રસેન બારીસ્ટરના આમંત્રણે, ૧૮૭૨ના ડીસેમ્બરમાં કલકત્તા ગયા. કલકત્તા તો બંગાળાનું પાટનગર. બંગાળામાં એ વખતે કેશવચંદ્ર સેન અને દેવે-

સ્થિતિચૂસ્તોએ દયાનન્દજીની સામે તેમનાથી બની તેટલી ગેરસમજૂત ઉભી કરી, છતાં દયાનન્દજીનું પ્રચાર-કાર્ય લેશલેર આગળ વધવા માંડયું અને પુરાણીઓનું પોલાણ પણ દિવસે દિવસે ઉઘાડું પડવા માંડયું. આખરે તેમને દયાનન્દજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ ઉપર વિવાદ ગોઠવવો પડયો. વિવાદની તારીખ ૩૧ મી જુલાઇ ઠરી; અને વિવાદસભાનું અધ્યક્ષસ્થાન કાનપુરના જોઇન્ટ માજીસ્ટ્રેટ થેર સાહેબને અપાયું. મુકરર તારીખે થેર સાહેબના અધ્યક્ષપદ નીચે મહર્ષિ અને તેમના વિરોધી પક્ષ વચ્ચે વિવાદ ચાલ્યો. અને અન્તે કાજીને આસનેથી વિદ્વાન અંગ્રેજે ઇન્સાફ તોળ્યો કે દયાનન્દની દલીલો વેદશાસ્ત્રને અનુરૂપ હતી, એટલે દયાનન્દને જ વિજય વરે છે.

ન્યાયમાં અને વિવાદમાં દયાનન્દ અદ્વિતીય હતા. એ ક્ષેત્રમાં એમની સમેવડ કરી શકે એવો એક પણ પુરૂષ એ કાળે હિન્દુસ્થાનમાં ભાગ્યે જ હશે એવી દયાનન્દજીનો બુદ્ધિપ્રતાપ જાણનારાઓને મુખેથી એ મહર્ષિની પ્રશંસા ઝરતી. એમની દલીલબાજી પ્રતિસ્પર્ધીને પરાસ્ત કરે તેવી સચોટ મનાતી. એમનું વક્તૃત્વ શ્રોતૃવર્ગને વશ કરી લ્યે એવું જાદુઇ લેખાતું. એમના મુખમાંથી વાણીનો એવો અમૃત-પ્રવાહ વહેતો કે સાંભળનારાઓ મુગ્ધ બનીને સાંભળ્યા જ કરતા; અને, કહે છે કે, જે મહર્ષિજીનો વિરોધ કરવા આવતા તે એમનો વિજય સ્વીકારી, એમના ચરણમાં મસ્તક ઢાળી એ મહર્ષિની ગુણસ્તુતિઓ ગાતા પાછા ફરતા.

મહર્ષિજીની એ શક્તિઓએ કાનપુરમાં વેદધર્મનો વિજયધ્વજ રોપ્યો.

(૨)

કાનપુરથી મહર્ષિ કાશી ગયા. કાશી એટલે તો હિન્દુઓનું મહા તીર્થ, હિન્દુ ધર્મનું પાટનગર. ત્યાં ધુરંધર પંડિતો વસતા. તેઓ પોતપોતાના મકાન ઉપર જ્ઞાનનો દીપક અખંડ સળગતો રાખતા. દયાનન્દજીએ એ પાટનગર સર કરવાનો અને પંડિતોના દીપકો બુઝાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૮૬૯ની ૨૩મી ઓક્ટોબરે દયાનન્દજીએ કાશીમાં પ્રથમ પગ મૂક્યો. ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી તેમનાં વ્યાખ્યાનો અને ભાષણો ચાલ્યાં. કાનપુરની જેમ કાશીનો પુરાણપ્રેમી પંડિતસમુદાય પણ મુંઝાયો. આખરે તા. ૧૭મીએ વિવાદસભા ગોઠવાઇ. સભામાં પ્રતિષ્ઠિત સંસ્કૃત પંડિતોએ સારી સંખ્યામાં હાજરી પૂરી. કાશીના મહારાજા પણ હાજર રહેલા. આખી સભા સામા પક્ષની હતી. એ વિરોધીઓની વચ્ચે એકલા છતાં અડગ બેઠેલા મહર્ષિજીએ શાસ્ત્રાર્થ કરવા માંડયા. પંડિતોએ પોતાના અર્થ સામા મુકવા માંડયા. વિવાદ કલાકો સુધી ચાલ્યો. ન્યાયની તુલા હજી કોઇ બાજુએ નમી નહોતી. ત્યાં તો વિરોધીઓએ કોલાહલ મચાવ્યો કે દયાનન્દ હાર્યા. તાળીઓના ગુમરાણમાં દયાનન્દજીનો બુલન્દ અવાજ દટાઇ ગયો. સભામાં ભંગાણ પડયું. દયાનન્દજી ઉપર પ્રતિપક્ષીઓએ ઇંટો અને પત્થરોનો વરસાદ વરસાવ્યો.

(૩)

કાશીથી મહર્ષિજી ચંદ્રસેન બારીસ્ટરના આમંત્રણે, ૧૮૭૨ ના ડીસેમ્બરમાં કલકત્તા ગયા. કલકત્તા તો બંગાળાનું પાટનગર. બંગાળામાં એ વખતે કેશવચંદ્ર સેન અને દેવે-

ન્દ્રનાથ ઠાકુર જેવા સુધારકોનો પહોર ચાલતો હતો. બ્રહ્મસમાજની પ્રવૃત્તિ ત્યારે પર જોશમાં હતી. બંગાળમાં પશ્ચિમનાં નવાં અજવાળાં ધીમે ધીમે પણ સ્થિરતાપૂર્વક પ્રસરતાં જતાં હતાં. એ સંજોગોમાં હિંદુસ્થાનના બીજા કોઇ પણ ભાગ કરતાં બંગાળમાં સુધારકનું કાર્ય વિશેષ સરળ હતું.

દયાનન્દજી કલકત્તા ગયા, ત્યારે ત્યાંની સનાતન ધર્મરક્ષિણી સભા વેદનું શિક્ષણ આપવા અર્થે સંસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપવાનો વિચાર ચલાવતી હતી. દયાનન્દજીએ તેમાં બનતી સહાય કરવાનું વચન આપ્યું.

વેદ પાઠશાળાની સ્થાપનાના કાર્યને જોઇતો વેગ આપ્યા પછી મહર્ષિજીએ નિયમ મુજબ વેદધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા માંડ્યાં. વ્યાખ્યાનમાં બ્રહ્મોસમાજના અને શિક્ષિત વર્ગના કેટલાયે પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ હાજરી આપતાં. દયાનન્દજી સંસ્કૃતમાં વ્યાખ્યાન કરતાં. તેમના કેટલાક વિચારોની સાથે શિક્ષિત શ્રોતૃવર્ગને મતભેદ રહેતો છતાં મહર્ષિજીની વિદ્વત્તા અને વક્તૃતા ઉપર તો સૌ વારી જતા.

મહર્ષિજીના વ્યાખ્યાનોથી આકર્ષાઇને કેશવચંદ્ર સેન, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અને એના સુશિક્ષિત બંગાળી અગ્રેસરો મહર્ષિજીની મુલાકાત અર્થે વારંવાર તેમને ઉતારે આવતા. કેશવચંદ્ર સેન અને દયાનન્દજી એ બન્ને પુરૂષવરો વચ્ચે તો જાણે પ્રેમ બંધાઇ ગયો. પછી તો કેશવચંદ્ર સેનના સૂચનથી દયાનન્દજીએ 'દાર્શનિક તત્ત્વજ્ઞાન' અને 'સાંખ્ય દર્શન' ઉપર વિદ્વત્તાભર્યાં વ્યાખ્યાનો

આપી સૌને ચકિત કરી દીધા મહર્ષિજીના સંસ્કૃત વ્યાખ્યાનોના ભાષાન્તર કરનારાઓ ખૂબ જ ભૂલો કરતા હોવાથી, કલકત્તાથી મહર્ષિજીએ હિન્દીમાં 'વ્યાખ્યાન આપવાનું શરૂ કર્યું' અને છેલ્લાં થોડાં વ્યાખ્યાન હિન્દીમાંજ આપ્યાં. કલકત્તા ચાર માસ રહી મહર્ષિ ૧૯૭૩ના એપ્રીલમાં મુંબાઇ જવા નીકળ્યા.

(૪)

પ્રથમ મહર્ષિ હુગલી આવ્યા. ત્યાં પંડિત તારાચરણ સાથે મૂર્તિપૂજા ઉપર વિવાદ થયો. હુગલીથી કાનપુર આવ્યા અને કાનપુરથી ફરૂકાબાદ આવ્યા. ફરૂકાબાદમાં મહર્ષિએ વાયવ્ય પ્રાન્તના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર ચાર્લ્સ મુરની મુલાકાત લીધી અને તેને હિન્દુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશ માટે ગૌરક્ષાનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. મહર્ષિજીએ એ અંગ્રેજ શાસકને ગોરક્ષાનો કાયદો કરવા સૂચન કર્યું અને એ અંગ્રેજે, એ દિશામાં પોતાથી બનતું કરવા મહર્ષિજીને વચન આપ્યું.

ત્યારબાદ મહર્ષિજી અલીગઢ વૃન્દાવન, મથુરા વગેરે અનેક હિન્દુ ધર્મનાં ધામોમા ભટકયા અને એ બધે સ્થળે સાચા સનાતન ધર્મ ઉપર વિપ્લવકારી વ્યાખ્યાનો દીધાં. એમ ફરતા ફરતા મહર્ષિજી અલાહબાદ ગયા અને ત્યાં '૧૮૧૪ના સપ્ટેમ્બરની આખર સુધી રહ્યા. ત્યાંથી મહર્ષિજી, મુંબાઇના કેટલાક અગ્રગણ્ય હિન્દુઓના આમંત્રણને સ્વીકારી, નાશક અને જબલપુર થઇ, મુંબાઇ પહોચ્યા. ૧૮૭૪ના નવેમ્બર માસમાં મહર્ષિજીએ

પોતાના વતન તરફના એ રાજનગરમાં પહેલી જ વાર પગ મૂક્યો.

મુંબાઇ એ વખતે આખા ઈલાકાનું વાણિજ્યનું મથક બની ચૂક્યું હતું; અને વેપારી વર્ગનો મોટો ભાગ, થોડા પારસીઓ શિવાય, વલ્લભાચાર્યના અનુયાયી હિન્દુઓનો હતો. એ કાળમાં વલ્લભ પંથનું પતન થયું હતું. એના આચારવિચારમાં અનાચારનું વિષ પ્રસરી ગયું હતું. અને એની સામે બંગાળના બ્રહ્મોસમાજની જેમ, મુંબાઇમાં પણ પ્રાર્થનાસમાજને નામે સુધારક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ હતી. એ વખતે દયાનન્દજીએ મુંબાઇમાં ઉતરી વેદધર્મનાં પ્રવચનો કરવા માંડયા. અને વલ્લભપંથના સડાઓ નીડરતાપૂર્વક નિન્દવા માંડયાં. દયાનન્દજીની બળવાની યુદ્ધ-વાણી સાંભળી જેમ બીજાં સ્થળોએ સ્થિતિચુસ્ત વર્ગમાં જબરો ખળભળાટ મચી રહેતો, તેમ મુંબાઇમાં યે વલ્લભ-ઘેલા વૈષ્ણવોમાં મોટો ક્ષોભ થયો. બીજાં સ્થળોએ જેમ દયાનન્દજીના શિર ઉપર ઇંટો અને પથરાનો વરસાદ વરસતો તેમ, મુંબાઇમાં પણ એવો વરસાદ વરસ્યો; ઉપરાંત મહર્ષિજીના મસ્તક ઉપર નરકની નીકો ખુલ્લી મૂકાઇ અને કેટલાક ધર્મઝનુનીઓએ તો એ યોગીપુરુષને ઝેર પાઇ તેનો જાન લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દયાનન્દજીએ એ બધા હુમલાને હસતે-મુખે પુષ્પવૃષ્ટિની જેમ વધાવી લીધા. આદિત્ય બ્રહ્મચારી મહર્ષિજી પોતાને અવરાવાયેલું ઝેર પણ સુખેથી પચાવી ગયા.

આમ એક નિષ્ફળતા પછી બીજી નિષ્ફળતા મેળવવાજ મુંબાઇના પુરાણમાર્ગી પંડિતોએ દયાનન્દજીની સામે ચોવીસ સવાલોવાળી એક નનામી પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરી.

એ પત્રિકા દુર્લક્ષ કરવાને લાયક હતી, છતાં દયાનન્દજીએ એમાંના બધા સવાલોના જવાબ દીધા. અને પંડિતોનાં મુખ બંધ કરી દીધાં.

મુંબઈમાં મહર્ષિજી બે માસ રહ્યા. દરમ્યાન તેમનાં વ્યાખ્યાનોએ અને રૂઢિધર્મ ઉપરના તેમનાં સમય આક્રમણોએ નવા તૈયાર થતા સુધારક પક્ષને ખૂબ જોર આપ્યું. ત્યારબાદ મહર્ષિજી થોડા દિવસ અમદાવાદ અને રાજકોટ જઈ આવ્યા. કહેવાય છે કે મહર્ષિજી રાજકોટથી એક રાત તેમના વતન ટંકારા જઈ આવેલા. એમ પણ કહેવાય છે કે મહર્ષિજીની એક મહેચ્છા તો તેમની સુધારક પ્રવૃત્તિઓની શરૂઆત તેમની જન્મભૂમિકા કાઠિઆવાડમાં કરવાની હતી. એટલા માટે જ તે રાજકોટ તરફ ગયેલા. પણ તેમને કાઠિયાવાડમાં જરા યે અનુકૂળ વાતાવરણ ન દેખાયું. એટલે મહર્ષિજી ૧૮૭૫ના જાન્યુઆરીની ૧૮મી તારીખે પાછા બીજી વખત મુંબાઇ આવ્યા. મહર્ષિજીએ ત્યાર પછી જન્મભૂમિ તરફ—કાઠિયાવાડ તરફ, તેમના જીવનમાં, ફરીવાર પગલાં કર્યાં જ નહીં.

(૫)

હરદ્વારના મેળામાંથી હતાશ થઇ વધુ સામર્થ્ય માટે અરણ્યમાં ચાલી નીકળેલા મહર્ષિજીના બીજી વારના પ્રયત્નોનો પણ એક દશકો પૂરો થવા આવ્યો. મહર્ષિજીએ અજબ હિમ્મતથી અને અદ્વિતીય ચાતુર્યથી તેમનો વેદ-સંદેશ ગામેગામ પ્રચાર્યો. મહર્ષિજીએ હિન્દુ ધર્મનાં તીર્થધામોમાં જઇ વિવાદો ચલાવ્યા, પંડિતો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કર્યા. મહર્ષિજીએ મૂર્તિપૂજાને તુચ્છકારી કાઢી અને એક ઇશ્વર અને એક ધર્મશાસ્ત્રના સનાતન સત્યની

ઘોષણા કરી. એકલો માણસ જેટલું કરી શકે તેટલું બધુંયે મહર્ષિજીએ એક દશકા સુધી કર્યું. એ સંચલનથી મહર્ષિજીએ પુરાણધર્મની ઇમારતના પાયા ડોલાવી મૂકવાની આશા રાખેલી. પણ એ પાયા ઉંડા નીકળ્યા. અવની અને આકાશ એક કરી શકે એવા અમાનુષી શક્તિશાળી પુરૂષથી પણ ન ડગમગે એટલા ઉંડા અને સુદૃઢ એ પાયા હતા. પણ દયાનન્દજીએ એ ઇમારતને જમીનદોસ્ત કરવાનો જીવનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એટલે તેમણે તેમનો હલ્લો વધારે સમર્થ બનાવવા નવો માર્ગ શોધવા માંડયો.

અત્યારસુધીના મહર્ષિજીના નિરંતર પ્રવાસે અને દેશમાં પ્રસરતી જતી વિધવિધ સુધારક પ્રવૃત્તિઓના એમના પરિચયે મહર્ષિને કેટલાયે નવા અનુભવો આપેલા. મહર્ષિજીએ એમના જેવું કાર્ય હાથ ધરી રહેલા બંગાળના બ્રહ્મોસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજ જોયા, તેમના સ્થાપકની અને સંચાલકોની કાર્યપ્રણાલી જોઇ. એ બધા ઉપરથી મહર્ષિજીને લાગ્યુ કે તેમનું જીવનકાર્ય પાર ઉતારવા અને ભવિષ્યમાં એ જુસ્સો ટકાવી રાખવા એક સંસ્થા જોઇએ. મહર્ષિજીના એ વિચારને પરિણામે ૧૮૭૫ના એપ્રીલ માસની ૧૦મી તારીખે મુંબાઇમાં આર્યસમાજની સ્થાપના થઇ. મુંબાઇના પ્રજાજનોની જાહેરસભાએ આર્યસમાજના અઠ્ઠાવીશ નિયમો નક્કી કર્યા. એ નિયમોમાં ૧૮૭૭માં મહર્ષિજીના હસ્તે સુધારાવધારા થયા પછી, આજે આર્યસમાજમાં નીચેના દશ સિદ્ધાન્તોનું શાસન ચાલે છે.

(૧) સર્વ સત્યવિદ્યા અને જે વસ્તુઓ સત્યવિદ્યાથી જણાય છે તે બધાનું આદિ મૂળ પરમાત્મા છે.

(૨) ઈશ્વર સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ, નિરાકાર, સર્વ શક્તિમાન્, ન્યાયકારી, દયાવન્ત, અજન્મા, અનન્ય, નિર્વિકાર, અનાદિ, અનુપમ, સર્વાધાર, સર્વેશ્વર, સર્વવ્યાપક, સર્વાન્તર્યામી, અજર, અમર, અભય, નિત્ય, પવિત્ર અને સૃષ્ટિનો સરજનહાર છે. પરમેશ્વર એકજ ઉપાસનીય છે.

(૩) વેદ સત્યવિદ્યાઓનો ગ્રંથ છે. વેદનો પાઠ કરવો અને કરાવવો. વેદનું શ્રવણ કરવું અને કરાવવું એ પ્રત્યેક આર્યનો ધર્મ છે

(૪) સત્યનો સ્વીકાર કરવામાં અને અસત્યનો ત્યાગ કરવામાં સદા તત્પર રહેવું ઘટે.

(૫) દરેક કામકાજ ધર્માનુસાર એટલે સત્યાસત્યનો વિચાર કર્યા પછી જ કરવું ઘટે

(૬) સંસારનું કલ્યાણ કરવું એટલે ચેતન માત્રની શારીરિક, સામાજીક અને આત્મિક ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરવા એ આ સમાજનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે

(૭) પ્રેમ, ધર્મ અને ન્યાય અનુસાર સર્વની સાથે વર્તવું.

(૮) અવિદ્યાનો નાશ કરવો અને વિદ્યાની વૃદ્ધિ કરવી.

(૯) કોઇએ માત્ર પોતાની અંગત ઉન્નતિમાં સંતોષ નહીં માનવો જોઇએ, પરંતુ સર્વની ઉન્નતિમાં પોતાની ઉન્નતિ સમજવી જોઇએ.

(૧૦) સમષ્ટિના હિતને અર્થ સમાજના જે નિયમો હોય તેનું સૌએ પાલન કરવું ઘટે; પરંતુ જે નિયમો માત્ર વ્યક્તિના હિતને સ્પર્શતા હોય તેના પાલનમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને સ્વતંત્રતા હોવી જોઇએ.

એવા પવિત્ર સિદ્ધાન્તો સાથે, મુંબાઇમાં આર્યસમાજનું પ્રથમ બીજ રોપાયું. એ બીજમાંથી આજે આખા આર્યાવર્તમાં તેની શાખાઓ અને ઉપશાખાઓ પ્રચારતું એક પ્રચંડ વૃક્ષ નીકળ્યું છે. એ વૃક્ષની કોઇ કોઇ શાખા તો દુનિયાના બીજા ખંડોમાં યે પહોંચી છે. એની છાયા નીચે—આર્યસમાજના આશ્રય નીચે આજે લાખોની સંખ્યામાં હિન્દુ નરનારીઓ તેમના ધર્મની, તેમની કોમની, તેમના દેશના ઉદ્ધારની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ અથાક કરી રહ્યા છે. એજ મહર્ષિજીનું જીવનકાર્ય હતું. એના પાયા મુંબાઇમાં નંખાયા.

વિજયને શિખરે

(૧)

હિન્દુત્વને હણનારા શત્રુ–દળની સામે એકલે હાથે સંગ્રામ ખેલવાના સ્વામીજીના એ દોહ્યલા દિવસો હવે પૂરા થયા. આશરે એક દશકાના અખંડ અને અડગ રણસંગ્રામ પછી સ્વામીજીના ઝંડા નીચે સૈનિકો જમા થવા લાગ્યા. ઠેર ઠેર સ્વામીજીને શિષ્યો અને અનુયાયીઓ મળવા માંડયા. સ્થળે સ્થળે સ્વામીજીના આર્યસમાજની શાખાઓ ઉઘડવા લાગી. મુંબાઈમાં પ્રથમ આર્યસમાજ સ્થાપ્યા પછી સ્વામીજીની જીવનઅવધ માત્ર એક દશક જ લંબાઈ; પણ એ દશક દરમ્યાન તો આર્ય-સમાજનાં મૂળ આર્યાવર્તમાં ઠેઠ પાતાળ સુધી ઉંડાં ઉતરી ગયાં. સ્વામીજીના જીવનકાર્યની સિદ્ધિનો દિવસ જાણે નજીક આવી પહોંચ્યો.

મુંબાઈમાં આર્યસમાજનાં મૂળ નાંખ્યાં પછી, મહર્ષિજીએ પ્રથમ કામ એ સંસ્થાની શાખાઓ પાથરવાનું જોશભેર ઉપાડયું; અને એ અર્થે મહર્ષિ મુંબાઈથી

પહેલા પુના ગયા. પુનામાં તેમણે પંદર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વ્યાખ્યાનોએ એ વખતના પાટનગરના સુશિક્ષિત નરનારીઓને મુગ્ધ કરી દીધાં. પુનામાં આર્યસમાજની શાખા નંખાઈ. સુપ્રસિદ્ધ સંસારસુધારક સ્વ. રાનાડે વગેરે દક્ષિણી અગ્રેસરો મહર્ષિજીના વાવટા નીચે આવી ઉભા. એ શિક્ષિત વર્ગે મહર્ષિજીના પુના-નિવાસ દરમ્યાન તેમનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. મહર્ષિજીની હાથી ઉપર સવારી કાઢી તેમનાં બહુમાન કર્યાં. પણ એ વખતે સ્થિતિચૂસ્ત પક્ષે મહર્ષિજી ઉપર પત્થરો વરસાવ્યા અને કાદવ છાંટ્યો અને ભારે તોફાન મચાવ્યું. મહર્ષિજીના જાન ઉપર હુમલો થયો. મહર્ષિજીએ તો, હંમેશ મુજબ, એ બધું પ્રફુલ્લ ચિત્તે જ સહી લીધું.

પુનાથી અનેક ગામો અને નગરોમાં ભ્રમણ કરતા મહર્ષિ દીલ્હી આવ્યા. દિલ્હીમાં પ્રસિદ્ધ કેસરી દરબાર ભરાયો. તેમાં, સર્વ સંપ્રદાયના નાયકોએ સાથે મળી ધાર્મિક સંશોધનનું કાર્ય ઉપાડી લેવા મંત્રણા ચલાવી. બાબુ કેશવચંદ્ર સેન, સર સૈદ અહમ્મદ, શ્રી. કનૈયાલાલ અલખધારી વગેરે સંપ્રદાય-નેતાઓએ એ સંમેલનમાં હાજરી આપી. પણ આખરે એ મંત્રણાનું કશું પરિણામ ન આવ્યું.

મહર્ષિજી દીલ્હીથી મીરત ગયા. ત્યાં વેદપ્રચાર કરી સહરાનપુર પહોંચ્યા. સહરાનપુરથી ચાંદાપુરના ધર્મમેળામાં ભાગ લેવા ઉપડ્યા. ચાંદાપુરમાં મુનશી પ્યારેલાલજીએ સર્વ ધર્મના પ્રતિનિધિઓને નિમંત્રી એક ધર્મવિવાદ ગોઠવેલો, તેમાં ઇશ્વર, પૃથ્વી, શાસ્ત્ર, મુક્તિ વગેરે ધર્મના મૂળતત્ત્વોને લગતા પાંચ સવાલો વિવાદ માટે મૂકાયા.

ખ્રીસ્તી ધર્મ અને મુસલમાન ધર્મના પ્રતિનિધિઓના ઉત્તરો સભાએ સાંભળ્યા પછી, મહર્ષિજીએ વેદ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરિકે ઉત્તરો સંભળાવ્યા. કોનો ઉત્તર શ્રેષ્ઠ એ બાબત સર્વાનુમત ન થયું. છતાં યે મહર્ષિજીના ઉત્તરોની ગર્ભજ્ઞતા, તલસ્પર્શિતા, અને સચોટતાએ સભાના અંતર ઉપર સજ્જડ છાપ મુકી.

ચાંદાપુરથી પરવારી આસપાસના પ્રદેશમાં વેદસંદેશ સંભળાવી, મહર્ષિજીએ પંજાબની મઝલ આદરી.

(૨)

<u>મહર્ષિજીનું સાચું કીર્તિમંદિર તો પંજાબ છે.</u> જે પાંચ નદીઓના દેશમાં વેદની પ્રથમ ઋચાઓ ઉચ્ચારાઈ એ પંજાબમાં જ આર્યત્વના ઉદ્ધારનો સાચો આરંભ થયો; અને આજે, આર્યત્વના અજેય દુર્ગ તરિકે પણ એ વીર પંજાબ જ ઉભો છે.

એ પંજાબમાં મહર્ષિજીએ ૧૮૭૭માં પગ મૂક્યો, અને પહેલું વ્યાખ્યાન લાહોરમાં દીધું. જાણે ગુરૂ નાનકે હેવે મહર્ષિજીને માટે ક્ષેત્ર તૈયાર કરી મૂક્યું હોય તેમ, મહર્ષિના એ પ્રથમ વ્યાખ્યાનની જાદુઈ અસર થઈ. પછીનાં વ્યાખાનોમાં શ્રોતાજનોની જબ્બર મેદિની જામવા માંડી અને મહર્ષિજીનો વેદસંદેશ વીજળીને વેગે પંજાબમાં પ્રસરવા માંડ્યો. બે મહિનામાં તો, મહર્ષિજીએ પંજાબને કોઈ એવું વશીકરણ લગાડ્યું કે પંજાબીઓ, ગરીબ અને તવંગર, શિક્ષિત અને અશિક્ષિતનો ભેદ ભૂલી, દયાનંદ સરસ્વતીની પાછળ જાણે ઘેલા બની

ગયા. પંજાબમાં ઠેર ઠેર આર્ય સમાજો સ્થપાવા લાગ્યા, ગુરૂકુલો નંખાવા માંડયાં, શાળાઓ ઉઘડવા લાગી, અનાથાલયો ઉભાં થવા માંડયાં. પંજાબમાં નવું ચેતન પ્રગટયું હોય, પંજાબીઓની નસોમાં નવું લોહી ઉભરાવા માંડયું હોય તેમ પંજાબીઓએ મહર્ષિજીના મનોભાવ બરાબર ઝીલી લીધા અને તેમના આદર્શ મુજબ હિન્દુકોમની પુનર્ જાગૃતિનું કામ બરાબર ઉપાડી લીધું. સમસ્ત પંજાબમાં પ્રગટેલી એ હિન્દુત્વની અસ્મિતાએ હિન્દુકોમમાં નવી જ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા સરજાવી, અને એને પરિણામે, એક દશકા પહેલાં પંજાબમાં એવો સમય આવી ગયો કે જ્યારે સરકાર આર્યસમાજ અને આર્યસમાજીને નામે ત્રાસતી. આજે એ પંજાબમાં આર્યસમાજનું દળ એક પ્રચંડ શક્તિરૂપે વિકસી રહ્યું છે. મહર્ષિજીનો પંજાબનો પ્રવાસ એવા અજબ કાર્યનો સાધક બની ગયો.

લાહોરમાં વ્યાખ્યાનમાળા વાંચી અને આર્યસમાજની સ્થાપના કરી, મહર્ષિજી અમૃતસર, ગુરૂદાસપુર, મુલતાન, બટાલા, ફિરોઝપુર, રાવળપીંડી, જેહલ, ગુજરાત, વજીરાબાદ, વગેરે સ્થળોએ ફર્યા. મહર્ષિજી જ્યાં જ્યાં ગયા, ત્યાં ત્યાં તેમણે વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, વિવાદ-સભાઓ આમંત્રી, વેદના સત્યાર્થની પત્રિકાઓ વહેંચી અને પરિણામે અનુયાયી-સંઘ જમાવી આર્યસમાજની શાખાઓ સ્થાપી. એ રીતે મહર્ષિનું ૧૮૭૭નું આખું વર્ષ પંજાબમાં વીત્યું.

પંજાબથી નીકળી મહર્ષિજી ૧૮૭૮માં આગ્રા અને અયોધ્યાના પ્રાંતોમાં ફર્યા. ત્યાં પણ પંજાબના જેવો જ

કાર્યક્રમ અનુસર્યાં. પણ ત્યાં પંજાબ જેટલી સફળતા ન મળી. ૧૯૭૯માં મહર્ષિજી બરેલી ગયા અને ત્યાં ખ્રીસ્તી ધર્માચાર્યો સાથે ધર્મવિવાદ ચલાવ્યો. તેમાં મહર્ષિને વિજય મળ્યો. બરેલીથી મહર્ષિ શાહપુર, લખનૌ, કાનપુર, ફરૂકાબાદ, પ્રયાગ, મિરજાપુર થઇ ૧૮૮૦ માં મીરત ગયા. મીરતમાં થીઓસોફીના સ્થાપક કર્નલ ઓલ્કોટ અને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી મહર્ષિજીનાં દર્શને આવ્યાં. મહર્ષિજીનું વિજયી વ્યક્તિત્વ, એમનું અગાધ તત્ત્વજ્ઞાન અને એમની અપાર વિદ્વતા જોઇ, થીઓસોફી–સમાજનાં સ્થાપિકા વિદુષી મેડમ બ્લેવેટ્સ્કીએ મહર્ષિજીની સ્તુતિ કરી. કર્નલ ઓલ્કોટે પણ મહર્ષિનો એટલો જ પ્રભાવ અનુભવ્યો. મીરત પછી, મહર્ષિજીએ તેમનો રાજપુતાનાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

(૩)

મુંબાઇ, મહારાષ્ટ્ર, આગ્રા, અયોધ્યા, મથુરા, કાશી, પંજાબ અને બંગાળઃ આર્યાવર્તના એ તમામ અંગોમાં હિન્દુ–અસ્મિતા જાગ્રત્ કર્યા પછી મહર્ષિજીની દ્રષ્ટિ મેવાડ અને મારવાડના હિન્દુ નૃપતિઓના મુલક તરફ ફરી. પ્રજાને પ્રજાધર્મ સમજાવ્યા પછી મહર્ષિજીએ હવે રાજવીઓને રાજધર્મ બતાવવા મરૂભૂમિના રાજસ્થાનો ઉપર ચડાઇ કરી. ૧૮૮૧ના માર્ચ મહિનાની ૧૦મી તારીખે મહર્ષિજી ચિતોડ પહોંચ્યા અને ધર્મોપદેશનો આરંભ કર્યો. મહર્ષિજીની વાણી સુણવા અસીન્દના રાવ અર્જુનસિંહજી, ભીલવાડાના ફતેસિંહજી, શાહપુરના મહારાજાધિરાજ નાહરસિંહજી, કાનુડના રાવત ઉમેદસિં-

હજી, શાવડીના રાજા રાજસિંહજી' વગેરે નરેન્દ્રોએ 'ચિતોડમાં પગલાં કર્યાં. ઉદયપુરના મહારાણાશ્રી પણ મહર્ષિજીનો ધર્મસંદેશ ઝીલવા ચિતોડ પધાર્યા અને એ દેવદૂતની અમૃતવાણી સાંભળી એના પગમાં મુગટ નમાવ્યો. ઉદયપુરપતિએ મહર્ષિજીને ઉદયપુર આવવા આગ્રહપૂર્વક પ્રાર્થના કરી.

મહર્ષિજી ખંડવા, ઇન્દોર, રતલામ વગેરે રયાસતોમાં થઈ ઉદયપુર ગયા. મહારાણા સજ્જનસિંહજીએ મહર્ષિજીનું માનભર્યું સ્વાગત કર્યું. સજ્જનનિવાસ બાગમાં નિવાસ આપ્યો. મહારાણાશ્રીએ કુટુમ્બપરિવાર અને રાજમાન્ય પુરૂષવર્ગ સાથે મહર્ષિજીના વ્યાખ્યાનોમાં નિયમિત હાજરી આપવા માંડી. પરિણામે એમણે મહર્ષિજીના સદુપદેશથી અનેક વ્યસનો ત્યાગ્યાં.

મહારાણાશ્રીની મહર્ષિજી પ્રત્યેની ભક્તિ દિન પ્રતિ દિન એટલી વધતી ગઈ કે એક દિવસ મહારાણાએ મહર્ષિજીને ચરણે એકાન્તમાં એક વિનતિ ધરી : 'ઉદયપુર રાજ્યે એકલિંગેશ્વર મહાદેવની પૂજાનો કુલધર્મ સ્વીકાર્યો છે માટે આપ એ મૂર્તિપૂજાના ખંડનની વાત છોડી ઉદયપુરના રાજગુરૂ બનો; એકલિંગેશ્વર મહાદેવના મંદિરની લાખોની સમૃદ્ધિ આપના પાદાંબુજમાં ઠલવું.' મહર્ષિજીએ હસીને જવાબ દીધો : 'મહારાણાજી, આપનું મંદિર અને આપની રયાસત મને પરમાત્માની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ આચાર કરવા નહીં લોભાવી શકે.' મહારાણાએ લજ્જિત બની મહર્ષિજીની ક્ષમા યાચી.

ઉદયપુરમાં મહર્ષિજીએ પરોપકારિણી સભા સ્થાપી. પોતાનાં વસ્ત્ર, ધન, પુસ્તક, મુદ્રણાલય વગેરે સર્વસ્વ

મહર્ષિજીએ એ સભાને સોંપી દીધું અને એનો ઉપયોગ પરોપકારનાં કાર્યમાં કરવા ૨૩ સભ્યોનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમ્યું. ઉદયપુરના મહારાણા સજ્જનસિંહજીને તેના પ્રમુખ લાલા મૂળરાજને, ઉપ-પ્રમુખ અને શાહપુરના મહારાજા, સ્વ. રાનાડે, રાજા જયકીશનદાસ વગેરે પુરુષોને તે મંડળના સભ્યોનાં આસન અપાયાં. (૧) વેદ અને વેદાંગ વગેરે ધર્મગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવું અને તેમનો પ્રચાર કરવો; (૨) વેદધર્મના પ્રચારાર્થે ઉપદેશકો દેશ-દેશાન્તરમાં મોકલવા, (૩) આર્યાવર્તના, અનાથ અને દીનજનોના પાલન અને શિક્ષા માટે આશ્રમો સ્થાપવા; એમ એ સભાનો કાર્યપ્રદેશ નિર્માયો. આજે એ સભાની બે લાખની મિલ્કત છે અને એ મિલ્કત વડે સભા મહર્ષિનું જીવનકાર્ય પ્રચારવા યથાશક્તિ પ્રયાસ કરી રહી છે.

(૪)

ઉદયપુરથી મહર્ષિજી ૧૯૮૩માં, નીમહાડે અને ચિતોડ થઈ શાહપુર ગયા. શાહપુરમાં ધર્મ અને નીતિ ઉપર વ્યાખ્યાન-પરંપરા આપી, શાહપુરાધિરાજને વેદ ધર્મના ઝુંડા નીચે સ્થાપી, મહર્ષિજી જોધપુરપતિના નિમંત્રણે ૧૮૮૩ના મે મહિનામાં જોધપુર ગયા. જોધાણનાથના અત્યંત પ્રેમને વશ બની મહર્ષિજી જોધપુરમાં ચાતુર્માસ રહ્યા. પણ એ ચાતુર્માસ પૃથ્વી ઉપરનું મહર્ષિજીનું છેલ્લું ચાતુર્માસ હતું. અનેક વિષ-પ્રયોગોને નિરર્થક ઠરાવનારા મહર્ષિજી જોધાણનાથની નર્તકી નન્હીજાનના વિષ-પ્રયોગમાંથી ન બચ્યા.

અન્ય મહારાણાઓની જેમ જોધાણનાથ જસવંત-સિંહજીએ પણ મહર્ષિજીના પ્રભાવ નીચે એમના રાજોચિત અનેક વ્યસનો અને વિલાસો ત્યાગવા માંડયા. જસવંત-સિંહજીની માનીતી નાયકા નન્નીજાનથી એ ન સહાયું. એણે સ્વાર્થને ખાતર મહર્ષિજીનો જાન લેવાનું કાવતરૂં રચ્યું. મહર્ષિજીના એક રસોઈઆની બેવફાઈથી એ કાવતરૂં સફળ થયું. મહર્ષિજીને વિષ પીરસાયું.

દરરોજ સવારે ચારને ટકોરે મહર્ષિજીનાં નેત્રો ઉઘડતાં: શૌચ—સ્નાનમાંથી પરવારીને એ મહાનુભાવ યોગમાં બેસતા. તરેહ તરેહનાં આસનો વાળીને મહર્ષિ કસરત કરી લેતા. પ્રાણાયામમાં વિરાજતી વેળા મહર્ષિજીની પ્રતિમા તપેલા સુવર્ણ સરખી દેદિપ્યમાન લાગતી. સૂર્યોદય પૂર્વે તે ભટકવા નીકળતા; એટલી ઝડપથી ચાલતા કે બીજું કોઇ એમની સંગાથે જાય તો દોડવું પડે. દૂર એકાન્તમાં જઇ એક કલાક સુધી સમાધિ ચડાવતા. આઠને સુમારે પાછા ફરતાં પાછા ફરીને શબ—આસન લગાવી, તદન નિર્જીવ જેવું શરીર બનાવી દઇને વીસ ઘડી સુધી મહર્ષિજી વિસામો લેતા. વિસામો ખાઇને શેર એક દૂધ પીતા. ત્યાર પછી અગીઆર વાગતાં સુધી લખવા—લખાવવાનું કામ ચાલતું.

પછી ભોજન કરતા. બે તોલાથી વધુ ઘી નહીં. અને આઠથી વધુ રોટલી નહીં; મહર્ષિજી સારી પેઠે ચાવીને પેટમાં ઉતારતા. જમતાં જમતાં ખબરપત્રો પણ સાંભળી લેતા. ભોજન બાદ અરધી ઘડી આરામ: પછી સાંજના ચાર સુધી કામકાજ: ચારથી આવનારાઓને મળવું, પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા: તે છેક દસ બજ્યા સુધી

ચાલતું. બરાબર દસના ટકોરે એક દુધનો કટોરો પીઇ મહર્ષિજી સ્વચ્છ બિછાના પર શયન કરતા, અને નિદ્રા જાણે કે વાટ જ જોતી હોયને, એટલી ઝડપથી એ ઘસઘસાટ પોઢી જતા.

એ મુજબ મહર્ષિજીએ સંવત ૧૯૪૦ની કાળી ચૌદશની રાત્રે તેમના રસોયા જગન્નાથ પાસેથી દુધ મંગાવી પીધું. એ દુધમાં કાળકૂટ ઝેર મિલાવેલું હતું. એ જલદ ઝેરે આજીવન બ્રહ્મચારી દયાનન્દનો જીવ લીધો.

વિષપાન પછી જોધાણનાથે મહર્ષિજીની સારવાર માટે મોટા મોટા હકીમોને નોતર્યા; એમના ઉપચાર સફળ ન થયા; મહર્ષિજીને આબુની છાયામાં, અને પછી અજમેરમાં અંગ્રેજી તબીબોની સારવાર માટે લઇ ગયા. પણ એ વિષ કોઈ ન વાળી શક્યું. એક મહિનાની પથારી પછી કાર્તિક માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશીની રાત્રિએ ઝેર ફુટી નીકળવાથી મહર્ષિના આખા શરીર ઉપર, મ્હોં ઉપર, જીભ ઉપર ફોલ્લા ઉઠયા. મહર્ષિજીને પારાવાર વેદના થવા લાગી, છતાં મૃત્યુંજયની સહનશીલતાથી સૌરાષ્ટ્રના એ નરશાર્દૂલ, વેદના મંત્રો ઉચ્ચારતા અને પરમાત્માના ગુણગાનની ગાયત્રી ગાતા, કાર્તિકની અમાસે મૃત્યુને ભેટયા. ભારતવર્ષને વેદના પ્રકાશથી ભરી દેનારા એ વેદ-ઝંડાધારીની જીવનજ્યોત ૧૮૮૩ના ઓકટોબરની ૩૦મી રાત્રિએ બુઝાઇ. ૫૯ વર્ષની આવરદા ભારતવર્ષના કલ્યાણમાં અર્પી એ મહર્ષિ કલ્યાણધામમાં ચાલ્યા ગયા.

એ ઝંડાધારીના અવસાન પછી યે, એનો રોપેલો આર્યત્વના ઉદ્ધારનો ઝંડો આજે વિશેષ ઉન્નત ભાવે ભારતના ગગનમાં ફરકી રહ્યો છે.

પુરૂષવર

(૧)

જીવનના દરેકે દરેક ક્ષેત્રમાં દયાનન્દ સાચા વીરનર હતા. દયાનન્દના જીવન દરમ્યાન જેમણે એમને જોયા એ સૌને એક યોદ્ધા રૂપે જ દેખાયા. અને તેમના મૃત્યુ બાદ તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરનારાઓને પણ મહર્ષિ સત્યના એક અચળ મહારથી સ્વરૂપે જ દેખાય છે.

સત્યનું ખડ્ગ ધારી જીન્દગીભર ઝઝુમનારા યોદ્ધાનું કઠોર જીવન છતાં મહર્ષિજીના આખાયે જીવનમાં બસ સૌમ્યતા જ ઝળહળી રહી છે. નિર્મળ ચારિત્ર્ય, આરોગ્યની અને બ્રહ્મચર્યની પ્રભાથી પ્રકાશતું મુખારવિન્દ, એક કૌપિનભર અહર્નિશ ઉઘાડા રહેતા શરીરનો બુદ્ધિ જેટલોજ પ્રખર વિકાસ, પ્રતાપી લલાટ, તીક્ષ્ણ નયનદ્વય, વિશાળ ભુજાઓ, દેહની પૂરા પાંચ હાથની પહાડી ઉંચાઇ અને એક હાથમાં એથી યે ઉંચો દંડ : એ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વ નીરખી પ્રેક્ષકનું મસ્તક મહર્ષિના ચરણમાં ઢળી પડતું. મહર્ષિજીને નીરખી મહાભારતના ભીષ્મ અને રામાયણના વજ્રકાય મારૂતી સ્મરણે ચડતા. આદિત્ય બ્રહ્મચારી દયા-

ન્દનો એવો દુર્ધર્ષ અને દુર્દમનીય દેહ ભાળીને મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી અને કેશવચંદ્ર સેન જેવા પણ તેજમાં અંજાઇ ગયેલા. મહર્ષિજીનાં બ્રહ્મચર્યના વર્ચસે જ એમને દોડતી જતી બે ઘોડાવાળી લેંઘાણુનાથની ગાડીને પાછલું પૈડું પકડીને ઉભી રાખવાની અને ઝેર પચાવી જવાની તાકાત અર્પેલી. મહર્ષિજીએ બુદ્ધિનો અને આત્માનો પ્રખર વિકાસ સાધવાની સાથોસાથ શરીરનો પણ એટલો જ વિકાસ સાધેલો. બુદ્ધિના યજ્ઞમાં એમણે શરીરનો બલિ આપી દીધો નહીં. એટલે જ એમની વિવાદશક્તિ અપૂર્વ હતી; અને તેમની સ્મરણશક્તિ અતિ તીવ્ર હતી. પૂરતી કાળજીથી ખિલાવેલા આ અમાનુષી સામર્થ્યને પ્રતાપે જ મહર્ષિજીના કંઠમાં, વર્ષોના યુદ્ધને અંતે વિજયની વરમાળ પડી.

અને મહર્ષિજીના વિજયમાં સહાય પૂરનારા એમના જીવનના બીજા વિશિષ્ટ ગુણો યે જાણે કોઇ પાસાદાર મણિરત્નની જુદી જુદી પ્રકાશવંતી બાજુઓના જેવા જ પ્રકાશી રહે છે. મહર્ષિએ જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી સ્રગજમાંથી એ ખ્યાલને ખસવા ન દીધો કે એણે વૈભવ અને વિલાસ સામે, દંભ અને દુરાચાર સામે, અધર્મ અને અનીતિ સામે, મહન્તગીરીઓ અને ગુરૂપદ સામે બળવો માંડયો છે: અને એટલે જ એણે એક લંગોટી ઉપર જ આખી ઝીન્દગી વીતાવી, શ્રીમઠના મહન્તની મહન્તગીરીની અને ઉદયપુર–નરેશની રાજગુરૂ બનવાની વિનવણીઓને લાત મારી અને તેના પોતાના આર્યસમાજના પ્રમુખ થવાની આર્યસમાજીઓની આગ્રહી માગણીઓને આખર સુધી અવગણી–

મહર્ષિ મરણ સુધી આર્યસમાજના સામાન્ય સભાસદ રહ્યા. મહર્ષિજીની એ નિસ્પૃહ મનોદશાએ એમની ઉદાર પ્રવૃત્તિઓને કેવી બલિષ્ઠ બનાવી દીધી છે?

મહર્ષિએ કદિ કીર્તિને માટે કે સત્તાને માટે યે પરવાહ નથી કરી. સત્યને જેવું જોયું તેવું જ બોધનારા, અને આચરનારા એ જીવનાન્ત સુધી અવધૂત જ રહ્યા. એના સત્યપ્રેમને કોઈ સામ્રાજ્યસત્તા ડગાવી શકી નહીં, કોઈ સંયોગો નમાવી શક્યા નહીં એટલે જ બરેલીમાં ખડખડાટ હાસ્ય કરીને એ સત્યવીર બોલેલા કે, 'ત્રિલોકનું રાજ્ય મારે ચરણે ધરો તો યે હું સત્યનો સાથ નહીં છોડું. ત્રિલોક કરતાં સત્ય મને વધારે પ્રિય છે.'

(૨)

મહર્ષિજીને સત્ય પ્રત્યે જેટલો પ્રેમભાવ હતો એટલો જ પ્રબળ તેમનો અસત્ય અને દંભ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો. આર્યધર્મને નામે આર્યાવર્તમાં વ્યાપેલા અસત્ય અને દંભ એમનાથી ન જોઇ શકાયા એટલે જ તેમણે સત્ય પ્રકાશને માટે, વેદધર્મના પુનઃસ્થાપનને માટે ભેખ લીધો. અને પછી તો, મહર્ષિજીનો જ્વલંત આશાવાદ, એમનો અથાક ઉત્સાહ, એમનું અજેય ઇચ્છા–બળ, એમની અડગ હિમ્મત, એમનું વિરલ ચારિત્ર્ય–એ સામર્થ્ય–ભંડોળના પ્રતાપે મહર્ષિએ ૐના જયનાદથી ભારતવર્ષ ગજાવી મૂક્યો. આજે યે એ ૐના જયનાદથી ભારતવર્ષનાં ગામગામડાં અને નગરો ગાજી રહ્યાં છે. એ મહર્ષિની હાકલથી આખી હિન્દુકોમ જાગી ઉઠી છે.

મહર્ષિજીનો એ ૐનાદ અનેક વસ્તુઓનો સૂચક છે.

મહર્ષિજીનો ઉદ્‌ઘોષનાદ એટલે વેદધર્મની પુનઃસ્થાપના અને એ વેદધર્મને નામે અનેક સામાજિક સુધારણાઓનો સદ્‌બોધ. મહર્ષિજીની એક માન્યતા હતી કે જે વસ્તુ બુદ્ધિને ગ્રાહ્ય ન હોય એ વસ્તુ કદિયે શાસ્ત્રીય ન હોય; અને એમના કાળમાં, આજની જેમ, એવી અનેક વસ્તુઓ અનેક રૂઢિઓ અને રિવાજો ધર્મને નામે ચલણી બની ગયેલા, કે જેને બુદ્ધિ કદિયે સ્વીકારી શકે નહીં. એટલે મહર્ષિજીને વેદધર્મના પુનઃપ્રચારને માટે પ્રથમ સામાજિક સુધારણાનું કાર્ય હાથ ધરવું પડયું. એમને મન વેદ-પ્રચાર અને સમાજસુધારણા બન્ને સરખા મહત્ત્વની વસ્તુઓ બની રહી. એ બન્ને મહર્ષિજીના મહાકાર્યનાં અનિવાર્ય અંગ બની ગયાં. મહર્ષિએ હિન્દુ જાતમાં કોમ, જ્ઞાતિઓ અને વાડાઓના કોઇ પાર વિનાના ભેદ જોયા અને વેદશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા ચતુર્વર્ણોનો બોધ દીધો.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર એમ આદમીના કર્માનુસાર—જન્માનુસાર નહીં ચાર વર્ણમાં હિન્દુસમાજની પુનઃ રચનાનો બોધ દીધા પછી, મહર્ષિજીએ, હિન્દુકોમનું શરીરબળ હણી રહેલો બાળલગ્નના રિવાજ ઉપર પ્રહાર કર્યો. તેમણે આદેશ દીધો કે 'વેદશાસ્ત્ર મુજબ લગ્ન વખતે કન્યાની કમમાં કમ ૧૬ વર્ષની વય અને પુરૂષની ઓછામાં ઓછી ૨૫ વર્ષની ઉમ્મર હોવી જોઇએ; એથી ઓછી ઉમ્મરે લગ્ન થાય એ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ છે. જાતિનો હ્રાસ અટકાવવા સબળ સંતતિ જોઇએ;' અને સબળ સંતતિ જન્માવવા પુખ્ત ઉમ્મરનાં સ્ત્રીપુરૂષોએ ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો જોઇએ. કાચી વયનાં પતિપત્નીના સંભોગમાંથી નીપજેલાં બાળકોને—એ બાળલગ્નના દૈત્યોને જ આર્યો-

વર્તની આજની અવદશા આભારી છે.' મહર્ષિના એ આદેશ મુજબ એમના અનુયાયી લાખો આર્યસમાજીઓ-માંથી આજે બાળલગ્નનો કુરિવાજ બંધ થયો છે.

મહર્ષિજીએ હિન્દુ સ્ત્રીની દુર્દશા જોઇ સ્ત્રીઓને આચાર વિચારની યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવાની હિમાયત કરી. તેમણે પરદેશગમન સામે ધર્મને નામે ચાલતા પ્રતિબંધનો ઇન્કાર કર્યો અને પુરાતન ઇતિહાસમાંથી દષ્ટાંતો આપી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે પ્રાચીન કાળમાં પરદેશગમનની પૂરેપૂરી છુટ હતી. એ સવાલ ઉપર મહર્ષિજીએ ઇતિહાસની દ્રષ્ટિએ સુંદર વિચારો રજૂ કર્યા છે. એ માંહેનો એક ફકરો આ નીચે ઉતારી લઇએ.

આર્યાવર્તના આર્યો આંતર્રાષ્ટ્રીય સવાલો સમજવા અને વેપાર ખેડવા જરૂર વિદેશને પ્રવાસે નિકળતા. આજે આપણે માનીએ છીએ કે વિદેશગમનથી પવિત્રતા અને ધર્મનો લોપ થાય છે તે માન્યતા અજ્ઞાનજન્ય છે. પરદેશોના પ્રવાસથી માણસની બુદ્ધિ અને ચાતુર્ય ખીલે છે. અને બીજા દેશની પ્રજાઓ પાસેથી ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળે છે. બીજાઓ પાસેથી સદ્‌ગુણો શીખવામાં પાપ હોઇ શકે જ નહીં. જે દેશ પરદેશગમન સામે પ્રતિબંધ મૂકે અને એમ દેશના વ્યાપારવાણિજ્યની પ્રગતિ અટકાવે છે, તે દેશનો અધઃપાત થાય છે, તે દેશના માણસોના લલાટમાં દીનતા અને દરિદ્રતા લખાયેલી રહે છે. આપણી સ્વાધીનતા, સમૃદ્ધિ અને સુખી દશાના વિનાશ માટે આવા ખાવા પીવાના વહેમો જ જવાબદાર છે.'

મહર્ષિજીએ હિન્દુ સમાજના જુવાન વર્ગનો શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક અધઃપાત જોયો અને એના નિવારણ અર્થે બ્રહ્મચર્યનો આદર્શ બોધ્યો. મહર્ષિજીના

એ બોધના પરિપાક સમાં આર્યસમાજનાં શિક્ષણ-વિદ્યાલયોમાંથી અનેક બળશાળી બ્રહ્મચારીઓ પાકી રહ્યા છે.

મહર્ષિજીએ સૌથી છેલ્લી છતાં યે સૌથી વિશેષ મહત્ત્વની વાત દલિતોદ્ધારની હાથ ધરી. તેમણે અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન વિના કે મેઝિની, ગેરબાલ્ડીના સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો સાંભળ્યા વિના કે ફ્રેંચ વિપ્લવની કથા વાંચ્યા વિના, હિન્દુ સમાજને માટે સ્વાધીનતા, સર્વબંધુતા અને સમાનતાની ઘોષણા કરી. તેમણે હિન્દુ સમાજમાં ચાલી આવતી અંત્યજ-અસ્પૃશ્યતાનો સખ્ત વિરોધ કર્યો; શૂદ્રોને, સ્ત્રીઓને અને અંત્યજોને સમાન ગણવાની હિમાયત કરી.

મહર્ષિજીની આર્ષદ્રષ્ટિએ શિક્ષણપ્રચારની અને આદર્શ શિક્ષણ-પ્રણાલી સ્થાપવાની જરૂરત પણ જોઈ લીધી. આજે દેશમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના જે પ્રયોગો મંડાઈ રહ્યા છે તેની પાછળ ઉભેલા આદર્શો તો દયાનન્દજીએ દશકાઓ પહેલાં ઉચ્ચારેલા. ત્યારે શિક્ષણના અણખેડાયેલાં ક્ષેત્રમાં દયાનન્દજી એકલા તેમનું હળ લઈ પ્રાથમિક ખેડકાર્ય કરતા. તેમના એ પરિશ્રમને પરિણામે તેમણે ગુરૂકુલ-શિક્ષણનો આદર્શ શોધ્યો. સર્વત્યાગી શિક્ષકો, બ્રહ્મચારી વિદ્યાર્થીઓ, ગામના કલુષિત વાતાવરણથી દૂર અરણ્યમાં ઉભેલા શિક્ષણ-આશ્રમોની પુરાતન શિક્ષણપ્રથા તેમણે સજીવન કરી. એ ગુરૂકુલોમાં મહર્ષિજીના આદર્શ મુજબ, વિદ્યાર્થીઓના ઉદ્યોગ-શિક્ષણ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકાયો. એ માટે સર્વવ્યાપક શિક્ષણની સર્વોપરિ જરૂરત પણ જાહેર

કરી, અને બાળક–બાળકીઓ બન્નેનાં ફરજીયાતશિક્ષણ·ણુનો પ્રાચીન આદર્શ નવે સ્વરૂપે રજુ કર્યો.

એ રીતે, મહર્ષિજીએ ધર્મ, સમાજ, અને શિક્ષણ જાતિના અસ્તિત્વને માટે મહત્વના એ ત્રણે પ્રશ્નોના સમર્થ ઉકેલ રજૂ કર્યા અને આચરણીય સુધારાઓ યોજ્યા. મહર્ષિનું એ ત્રિવિધ સુધાર–કાર્ય તેમને સાચા રાષ્ટ્રવિધાયક તરિકેના પરમ પૂજનીય સ્થાને સ્થાપી રહ્યું છે. મહર્ષિની રાષ્ટ્રવીર તરિકેની સેવાઓની કદર હજી ભારતવર્ષ નથી કરી શકયો. મહર્ષિના જીવનની મતસ્થાપક તરિકેની ભડકાવનારી છબી આલેખનારાએ ઉભા કરેલા કાળા ઓળાઓ નીચે સાચો દયાનન્દ–રાષ્ટ્રના વિધાયક દયાનન્દ–દેશભક્ત દયાનન્દ દટાઇ ગયો છે એવું નિર્મળ નયનને સહેજે દેખાય છે. આવતી કાલે દયાનન્દજીના સુધાર–કાર્યના મીઠાં ફળ પાકી રહેશે અને આજના વેરાન ભારતવર્ષમાં નન્દનવન ખડું થશે, ત્યારે આવતી કાલની નવી પ્રજા એ પુરૂષવરને કૃતજ્ઞતાપુર્વક જરૂર સંભારશે અને એ મહત્તર દયાનન્દને પ્રાતઃસ્મરણીય રાષ્ટ્રસૃષ્ટા તરિકે પૂજશે.

(૩)

મહર્ષિ દયાનન્દે તેમના જીવન–કાળમાં કેવું જબ્બર ઉદ્ધારકકાર્ય સાધ્યું છે અને તેમના મૃત્યુ પુછી પણ એ કાર્ય કેટલું પુલ્યુંફાલ્યું છે તેનો ખ્યાલ સરખો યે આવતાં આપણાં હૃદય અહેશાનની લાગણીથી છલોછલ ભરાઇ જશે.

મહર્ષિએ સ્થાપેલા આર્યસમાજની સંસ્થાઓની

સંખ્યા આજે ૧૫૧૦ થઇ છે. એ સંસ્થાઓ હિન્દુસ્થાનની ચોદિશના પ્રાન્તપ્રાન્તમાં અને હિન્દુસ્થાન બહાર આફ્રિકા, અમેરિકા અને ફીજીમાં ફેલાયેલી છે. આર્યસમાજને ચોપડે નોંધાયેલી એ સમાજના સભાસદોની સંખ્યા ૬૪૮૦૦૦ની છે. આર્યસમાજનું ખરૂં દળ તો એ ચોપડે ચઢેલા સભાસદો કરતાં દશગણું વધારે કહેવાય. મહર્ષિજીના બોધ મુજબ જીવનમાં સુધારણા ઉતારનારા મહર્ષિજીના અનુયાયીઓ અર્ધો ક્રોડ હિન્દુઓ છે.

આર્યસમાજ તરફથી વાર્ષિક દોઢ ક્રોડ રૂપિયાને ખર્ચે ૫ કોલેજ, ૬૨ હાઇસ્કૂલ, ૧૫૦ મિડલસ્કૂલ, ૧૬૨ પ્રાથમિક શાળાએ, ૧૪૨ રાત્રિ શિક્ષણશાળા તેમજ ૨૮ ગુરૂકુલ, ૩૦૦ સંસ્કૃત પાઠશાળા, ૩ કન્યા ગુરૂકુલ, ૧ કન્યા મહાવિદ્યાલય, ૨ કન્યા વિદ્યાલય (હાઇસ્કૂલ) અને ૨૬૨ કન્યાશાળાઓ ચાલી રહી છે. એ લગભગ ૧૨૦૦ સરસ્વતી-મંદિરો આર્યસમાજીઓના દાન ઉપર જ નભે છે. એ માંહેના કેટલાંયે શિક્ષણાલયોને આજે તેમની પોતાની માલિકીની લાખોની મિલ્કત છે. દુનિયાની સપાટી ઉપર એક પણ એવો સમાજ કે પંથ હસ્તી નથી ધરાવતો કે જેના તરફથી ૧૨૦૦ શિક્ષણાલયો, સરકારની કશી યે સહાય લીધા વિના શિક્ષણપ્રચારનું પ્રચંડ કાર્ય કરતાં હોય.

આ ઉપરાંત, આર્યસમાજ તરફથી ૪૮ અનાથાલયો, ૪૦ વિધવાશ્રમો, અને ૧૪ ઔષધાલયો ચાલી રહ્યાં છે.

આર્યસમાજનાં સૌથી વિશાળ પુસ્તકાલયો લાહોરની દયાનન્દ એંગ્લોવેદિક કોલેજમાં, કાંગડી ગુરૂકુલમાં અને

વૃંદાવન ગ્રંથ-મહાવિદ્યાલયમાં ઉભાં છે. ભારતવર્ષના શ્રેષ્ઠ પુસ્તકાલયોની હોડ કરી શકે એવાં તે સમૃદ્ધ છે.

વેદધર્મના પ્રચાર અર્થે, હિન્દુત્વને જાગ્રત કરવાના ઉદ્દેશથી, આર્યસમાજ તરફથી, હિન્દી, ઉર્દુ, અંગ્રેજી, ગુજરાતી, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓમાં દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક અને માસિક મળીને આજે કુલ ૪૦ સામયિકો પ્રકટ થાય છે.

ગયા વર્ષથી એક આર્ય-સ્વરાજ્યસભા સ્થાપવામાં આવી છે તેના તરફથી પંજાબમાં પતિતોદ્ધારનું કાર્ય વેગથી વધી રહ્યું છે. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આર્યસમાજીઓના ઉપયોગને અર્થે એક કોઓપરેટીવ બેન્ક ચાર વર્ષોથી લખનૌમાં સરસ રીતે ચાલી રહી છે.

આટલી વિધવિધ સંસ્થાઓ આપવા ઉપરાંત દયાનન્દજીએ-એમના આર્યસમાજે અનેક સમર્થ દેશભક્તો આપ્યા છે. લાલા લજપતરાય, લાલા હંસરાજ, લાલા હરદયાળ, સ્વામી શ્રદ્ધાનન્દ, ગુરૂદત્ત, લેખરામ, રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ, રામભુજદત્ત ચોધરી, પ્રો. રામદેવ, ભાઇ પરમાનન્દ, સ્વામી સત્યદેવ વગેરે અનેક રાજકીય નેતાઓએ આર્યસમાજની ભારતવર્ષને ચરણે બક્ષીસ છે.

આવું કાર્ય સાધનારો, આટલો પ્રેરક સંદેશ આપનારો, આવડો જબ્બર અનુયાયી સંઘ મેળવનારો, રાષ્ટ્રોદ્ધારની આવી પ્રચંડ શક્તિ સર્જનારો કોઇ પુરૂષ ભારતની તવારીખમાં બીજો નથી દેખાતો. દયાનન્દ અજોડ છે. એ પુરૂષવરના ચરણમાં કોટિ કોટિ પ્રણિપાત હો!

તપસ્વીની તેજ-ધારાઓ

મહર્ષિજીનું જીવનચરિત્ર વીરત્વની વિધ વિધ ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. મણિ-રત્ન જેવું એ માનવ-જીવન પોતાના પ્રત્યેક પાસામાંથી કેવું ઝળકી રહ્યું છે! જગતના રોષ, તિરસ્કાર અને વિદ્વેષનું ઝેર ઘોળી ઘોળીને પીતાં પીતાં, તેના બદલામાં એ યોગી-વર પોતાના આત્મ-મંથનમાંથી કેવું અમૃત વલોવી વલોવીને આપ્યું છે, તેની સાક્ષી દેતા આ જીવન પ્રસંગો ઉભા છે. આચરણની ઝીણવટમાં જ મહત્તાની કસોટી છે. એ કસોટીની જ્વાળા વચ્ચે જગતના મહર્ષિ કેવા દીપી ઉઠે છે! એના સિદ્ધાંતો સાથે મતભેદ સેવનારાઓને પણ એની મહાનુભાવ-તાની આ ઘટનાઓ સત્યનું ભાન કરાવે છે. મતભેદો તો જગતમાં પડ્યા રહેશે. ગગનમાં ચડશે કેવળ આવી જીવન-ફોરમો.

જ્ઞાન–પિપાસા

સિદ્ધપુરના મેળામાં ભગવી કંથાઓનો જાણે કે મહાસાગર ઉમટ્યો છે. ભોળો બાળક પોતાના ગુરૂપદને યોગ્ય એવા કોઇ યોગીરાજને ઢુંઢી રહ્યો છે. રોજ રોજ વીસ વીસ ગાઉની મઝલ કાપતો એ અરણ્યો વીંધીને આવી પહોંચ્યો છે. અચાનક એના બાવડા ઉપર એક વજ્ર પંજો પડ્યો. ઉંચું જુવે ત્યાં પોતાના પિતા !

"કુલાંગાર ! તેં મારો વંશ લજાવ્યો !" એવાં કૈં કૈં વચન–પુષ્પોની વૃષ્ટિ એ કોપાયેલા પિતાની જીભમાંથી ચાલવા લાગી બાળકનું માથું નીચે ઢળી રહ્યું. એની પાંપણો ધરતી ખોતરવા મંડી. આખરે ન સહેવાયું ત્યારે દોડીને પિતાના પગ ઝાલી લીધા. છળભર્યો જવાબ દીધો કે "હવે હું નહિ કરૂં !" પિતાએ તો દીકરાને માથે કડક ચોકી જ લગાવી દીધી. રાત્રિને ત્રીજે પહોરે, ઝોલાં ખાતાં પહેરગીરોને "લઘુશંકા કરવા જાઉં છું" એવું સમજાવી એ નવયુગનો ગૌતમ ચાલી નીકળ્યો. લોટા સાથે બાકીની રાત એક દેવાલયના ઘુમ્મટ પર ચડીને વીતાવી. રાત્રિભર અબોલ તારાઓની સાથે જાણે ગુપ્ત વાર્તા ચલાવી. પ્રભાતે

સંસારની છેલ્લી ગાંઠ છોડી નાખીને એણે દુનિયાની બહાર દોટ દીધી.

"આ કુડી કાયાનું પીંજરૂં હવે ક્યાં સુધી વેઠવું? દેહ પાડી નાખું તો? હિમાલયનાં હિમભર્યાં શિખરો પર જઈને ગાત્રોને ગાળી નાખું તો?"

"ના ના! જીતવા! એક વાર તો આ દેહ દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઉં. અંદરના મળ મેલ સાફ કરી નાખું. અને હિમાળે શા સારૂ ગળું? લોકોનાં દુઃખોની સળગતી ભઠ્ઠીમાં જ કાં ન ઝંપલાવું? ચાલો આત્મારામ, ચાલો આ પ્હાડી શિખરો ઉપરથી ધરતીનાં સડબડતાં માનવીઓની વચ્ચે!"

દ્રોણસાગરથી ઉતરીને યુવાન યોગી જ્ઞાનની શોધમાં ચાલ્યો. આપઘાતના મનસૂબા છોડી દીધા. પણ પુસ્તકોનાં લફરાં હજુ લાગ્યાં હતાં. ગંગાના કિનારા ઉપર એ પોથીઓનાં પાંદડાં ઉખેળતાં ઉખેળતાં યોગાભ્યાસના અટપટા કોયડા ને નાડીચક્રનાં લાંબાં વર્ણનો વાંચ્યાં. એની બુદ્ધિની સરાણ પર એ નાડીચક્રનો વિષય ચડી ગયો. અંતરમાં સંદેહ જાગ્યો. અને જ્ઞાનની સળગતી પ્યાસ એમ તે શે' શાંત થાય? એક દિવસ ગંગાના નીરમાં એક મુડદું તરતું જાય છે. પોથીઓનાં થોથાંને કિનારે મેલી શોધકે પ્રવાહમાં ઝંપલાવ્યું. શબને બહાર ખેંચી આણ્યું. ચપ્પુ લઈને ચીરી જોયું. ચીરીને હૃદયનો ભાગ બહાર કાઢ્યો.

એની આકૃતિ, સ્વરૂપ અને લંબાઇ પહોળાઇ પુસ્તકોનાં વર્ણનોની સાથે મેળવી જોયાં. પુસ્તકનાં વર્ણનોની સાથે બીજા પ્રત્યેક અંગની સરખામણી કરી. પણ પુસ્તકોમાં લખેલા પેલા નાડીચક્રના બયાન સાથે દેહના ચક્રનો મેળ ન જ મળ્યો. પુસ્તકને તુર્ત જ તોડી ફાડી એ શબની સાથે જ પાણીમાં પધરાવી દીધું. બુદ્ધિનો વિજય થઈ ગયો.

સોળ સોળ વર્ષના રઝળપાટને અંતે છત્રીસમા વર્ષની વયે ગુરુજ્ઞાનને માટે તલસતા એ દયાનંદને ગુરુ લાધ્યા. ગુરુ વિરજાનંદની સેવા એ તો અસિધાર જેવી હતી. અંધ ગુરુજી દુર્વાસાનો જ અવતાર હતા! ધમકાવે, ગાળો ભાંડે, મારે અને પીટે. એક દિવસ તો દયાનંદને માત્ર અમુક પાઠ ન આવડવાને કારણે વિરજાનંદજીએ પિત્તો ગુમાવ્યો. ક્રોધાંધ બનીને એમણે દયાનંદને એક લાકડી ઠકાડી. દયાનંદજીના હાથ ઉપર ફુટ થઇ. લોહી વહેવા લાગ્યું. પરંતુ સત્યનો શોધક એટલેથી કેમ છોડાય? બે હાથ જોડીને સુકોમળ અવાજે એ બોલ્યા, 'મહારાજ, મારૂં શરીર કઠોર છે. એટલે મને મારતાં તો ઉલટો આપનો સુંવાળો હાથ સમસમી ગયો હશે. મને આપ ન મારો, કેમકે આપને ઇજા થાય છે.'

દંડીજી નામના શિષ્યે ગુરુજીને એમની આ નિર્દયતા બદલ ઠપકો દીધો. ભોળા, ઓલિયા જેવા ગુરુને ભાન થયું; પસ્તાયા; બોલ્યા કે 'ભાઇ, હવે પછી નહિ મારૂં.' આ વાતની દયાનંદને જાણ થતાં જ એમણે જઇને

દંડીજીને કહ્યું 'શા માટે ગુરુજીને તમે મારે વાસ્તે ઠપકો દીધો ? એ શું કાંઇ અને દ્વેષથી મારે છે ? એ તો કુંભાર જેમ માટીને ટીપી ટીપી તેમાંથી સુંદર ઘાટ બનાવે છે તેમ મને પણ મનુષ્ય બનાવવા માટે જ શિક્ષા કરી રહ્યા છે.'

એ લાકડીના પ્રહારનો ડાઘ, દયાનંદજીના હાથ ઉપર જીવનભર રહ્યો હતો. અને જ્યારે જ્યારે પોતાની દૃષ્ટિ ત્યાં પડતી ત્યારે ત્યારે પોતાના ગુરુજીના ઉપકારોની સ્મૃતિઓથી એમનું અંતર ગદ્‌ગદિત થઇ જતું હતું.

ગુરૂજીના સ્વભાવની ધખધખતી ભઠ્ઠીમાં અઢી વર્ષ સુધી તવાઇ તવાઇને એ કંચન નિર્મળ બની ગયું. રહ્યાં-સહ્યાં પાપની ભસ્મ થઇ ગઇ. અઢી વર્ષનો અભ્યાસ પુરો થતાં સ્વામીજીએ ગુરૂને ચરણે પડીને વિદાય માગી કે 'મહારાજ, મારાં રોમેરોમ આપને ધન્યવાદ થઇ રહ્યાં છે. આપે મને સાચું વિદ્યાદાન દીધું. હવે હું દેશાટન માટે આપની આજ્ઞા લેવા આવ્યો છું. હું આપને ગુરૂ-દક્ષિણામાં શું આપું ? મારી પાસે રાતી પાઇ પણ નથી. આ ચપટી લવીંગ છે, તે આપના ચરણોમાં ધરૂં છું.'

દયાનંદના મસ્તક ઉપર શીતળ હાથ મેલીને ગુરૂજી ગદ્‌ગદ્ કંઠે બોલ્યા 'બેટા, મેં તને બહુ જ સંતાપ્યો છે. હવે મને તારા સરખો તેજસ્વી અને સાગરપેટો શિષ્ય ક્યાં મળવાનો હતો ? જા બેટા, તારી મંગળ કામનાઓ પુરી થજો. મારે તારી ગુરૂદક્ષિણા ન જોઇએ. ગુરૂદક્ષિ-

ણામાં હું એટલું જ માગી લઉં છું કે વત્સ, તું આ દુઃખી ભારતવર્ષની સેવા કરજે.'

ગુરૂની મહત્તાનું રટણ કરતો દયાનંદ સંસારની રણવાટમાં ચાલી નીકળ્યો.

હજારો વર્ષ થયાં અબોલ બની ગયેલા ગંગાજીના કિનારાઓ ઉપર ફરીવાર શુદ્ધ વેદ-મંત્રો ગુંજી ઉઠયા છે. ઋષિ મુનિઓનો વારસદાર વીર દયાનંદ રાજપૂતોનાં ગામડે ગામડાં ચીરતો ઘૂમે છે. ચાલીસ ચાલીસ, પચાસ પચાસ રજપૂતો પંક્તિમા ગોઠવાઇને ગંગા-તીરે ખડા થાય છે. એ તમામને યજ્ઞોપવિત પહેરાવતા દયાનંદજી ગાયત્રીના સિંહનાદ ગજાવે છે. અને કેટલોય કાળ વીત્યા પછી પહેલી જ વાર, સસ્કૃતિ માતાનાં સ્તન પરથી દૂર ફેંકાયેલ, ધાવણાં, નિઃસહાય સંતાનો સરખી સ્ત્રીજાતિને આજ ગાયત્રી-જપ કરવાનો અધિકાર પણ મહર્ષિ દયાનંદે જ અર્પણ કર્યો.

ક્ષમાવીર

સોરો ગામમાં એકવાર સ્વામીજી ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. તે વખતે એક કદાવર, પહેલવાન, વિકરાળ જાટ આવી પહોંચ્યો. મ્હોં ઉપર રોષ સળગે છે; ભવાં ચડી ગયાં છે; ખભા પર ડાંગ રહી ગઇ છે. લાલઘૂમ નેત્રો ફાડતો ને હોઠ પીસતો એ રજપુત સભાને ચીરીને સડંસડાટ સ્વામીજીની સન્મુખ આવી ઉભો રહ્યો. એના મ્હોંમાંથી અંગાર ઝરવા લાગ્યા કે 'રે ધૂર્ત, તું સાધુ થઇને મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરે છે? ગંગામૈયાને નિન્દે છે? દેવોની વિરૂદ્ધ બકવાદ કરે છે? હવે બોલ જલ્દી, તારા કયા અંગ ઉપર આ ડાંગ લગાવીને તને પૂરો કરી નાંખું?'

આખી સભા થરથરી ઉઠી. પણ સ્વામીજીએ તો રતિમાત્ર ચલાયમાન થયા વિના, એની એજ ગંભીર મુદ્રા રાખીને હસતાં હસતાં ઉત્તર આપ્યો કે 'ભાઇ! જો મારો ધર્મપ્રચાર તને અપરાધ લાગતો હોય તો એ અપરાધ કરનાર તો મારૂં મસ્તક જ છે. એ માથું જ

મને આવી વાતો સુઝાડે છે. માટે તારે સજા કરવી હોય તો એ માથા ઉપર જ તારી ડાંગ ઝીંકી દે બેટા!'

એ ક્ષમા-વીરનાં નેત્રોની જ્યોત પેલા જાટનાં નેત્રોમાં પડી. ધગધગતો અંગાર જાણે કે જળધારા વડે બુઝાઇ ગયો. સ્વામીજીના ચરણોમાં એ ઢળી પડયો. રડવા લાગ્યો. સ્વામીજી બોલ્યા, 'વત્સ! તેં કશું ય નથી કર્યું. મને કદાચ માર્યો હોત તો પણ શી ચિંતા હતી? જા, પ્રભુ તને સન્મતિ દેજો!'

સેંકડો રાજપૂતોને યજ્ઞોપવિત દેતા દેતા સ્વામીજી ગામોગામ ઘૂમી રહ્યા હતા. એક વખત કર્ણવાસમાં એમનો પડાવ હતો. ગંગાસ્નાનના મેળા પર હજારો માનવી એકઠાં થએલાં હતાં. બરૌલીના ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ આવેલા. આ રાવને વૈષ્ણવ પંથનો એવો તો નાદ લાગેલો કે પોતાના નોકર ચાકરોને-અરે ગાય ભેંસ અને ઘોડાઓને કપાળે અને કંઠે પણ તે બલાત્કાર કરીને તિલક કંઠી લગાવી રહ્યા હતા. એક રાત્રિયે એના મુકામ પર રાસલીલા રમાતી હતી. સ્વામીજીને પણ પંડિતો બોલાવવા આવ્યા. સ્વામીજીએ કહ્યું 'એવા હલકા કામમાં હું ભાગ ન લઇ શકું. આપણા પૂજનીય પુરૂષોનો તમે વેશ ભજવી રહ્યા છો એ ધિક્કારને પાત્ર કૃત્ય કહેવાય.' રાવ કર્ણસિંહને આ અપમાનનો ઘા વસમો લગ્યો. બીજે દિવસે સાંજરે પોતાના મંડળને લઇ રાવ આવી પહોંચ્યો. સ્વામીજી ઉપદેશ કરી રહ્યા છે. શ્રોતાઓ તલ્લીન છે. રાવને આવેલા જોઇ સ્વામીજીએ સત્કાર કર્યો કે 'આવો.'

'ક્યાં બેસીએ !' કડક સ્વરે રાવ ગરજી ઉઠયા.

'જ્યાં આપની ખુશી હોય ત્યાં' હસીને સ્વામીજી બોલ્યા.

'તમારી પડખે જ બેસીશું.'

'ખુશીથી; આવો, બેસો.' કહી સ્વામીજીએ પોતાના આસન પરથી પોથી હટાવી લીધી.

પણ રાવને તો ટંટો ગરવવો હતો. એના મદોન્મત્ત કંઠમાંથી વચનો નીકળ્યાં કે 'સંન્યાસી થઇને રાસ-લીલામાં હાજરી ન આપી તેની લજ્જા નથી આવતી ?'

'રાવ મહાશય, આપના પૂજ્ય પૂર્વજોના વેશ લઇને હલકાં મનુષ્યો નાચે અને આપ ક્ષત્રિયો બનીને બેઠા બેઠા એ નાટક ઉપર ખુશી થાઓ, એની લજ્જા તો આપને જ આવવી ઘટે ! કોઇ સાધારણ લોકો પણ પોતાનાં કુંટુંબા-જનોના વેશ જોઇને ખુશી ન થાય.'

'અને તમે ગંગામૈયાની પણ નિન્દા કરો છો, કેમ ?'

'ના ભાઇ, હું ગંગાની નિન્દા નથી કરતો. પણ ગંગા જેવી અને જેટલી છે તેવી અને તેટલી જ હું એને વર્ણવી બતાવું છું.'

'એટલે ! ગંગા કેટલી છે ?'

કમંડળ ઉઠાવીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'જુઓ, મારે માટે તો આ કમંડળ ભરાય તેટલી જ.'

કર્ણસિંહના હોઠ કમ્પી રહ્યા હતા. સ્વામીજી ફરી-વાર બોલ્યા, 'રાવ સાહેબ, આપના કપાળમાં આ તિલક શાનું ?

'એ 'શ્રી' છે. એને ધારણ ન કરનાર ચંડાળ છે.'

'આપ ક્યારથી વૈશ્નવ થયા ?

'કેટલાંક વર્ષો થયાં.'

'અને આપના પૂર્વજો પણ વૈશ્નવ હતા ?'

'ના.'

ત્યારે આપના કથન પ્રમાણે તો આપના પૂર્વજો તેમજ થોડાં વર્ષ પૂર્વે આપ પોતે પણ ચંડાળ જ હતા એમ ઠર્યું !'

રાવનો હાથ તલવારની મૂઠ ઉપર ગયો અને એણે ત્રાડ દીધી, 'મ્હોં સંભાળીને બોલ !'

બીજા દસબાર હથિયારબંધ લોકો હતા એના પંજા પણ પોતપોતાની તલવાર પર ગયા. શ્રોતાઓ ડરી ગયા. પણ સ્વામીજીએ પોતની સદાની ગંભીર વાણીમાં શરૂ રાખ્યું કે "શીદને ડરો છો ? કશી ચિંતા નથી. મેં સત્ય જ કહ્યું છે.'

રાફડામાંથી ભભૂકતા ફણીધરની માફક રાવ કર્ણસિંહ ફુંકાર કરતા ગાળોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. એનો જમણો હાથ વારંવાર ખડગની મૂઠ પર જવા માંડયો. પરંતુ સ્વામીજીએ તો મ્હોં મલકાવીને જ શાંત વાણી ઉચ્ચારી કે 'રાવ સાહેબ, વારંવાર ખડગ શા માટે

ખખડાવો છો ? જો શાસ્ત્રાર્થ કરવો હોય તો આપના ગુરૂજીને તેડી લાવો. પણ શસ્ત્રાર્થ જ કરવો હોય તો પછી આમ સંન્યાસીને શીદ દરાવો છો ? જઈને જયપુર જોધપુરની સાથે બાખડોને !'

કોપ-જ્વાળામાં સળગતો રાવ તલવાર ખેંચીને સ્વામીજીની સામે ધસ્યો. એકવાર તો સ્વામીજીએ ધક્કો દઈને દુશ્મનને પાછો નાખ્યો,' ત્યાં તો ચોગણો કોપ કરીને રાવ ફરીવાર ધસ્યો. જરા યે વાર નહોતી. પણ સ્વામીજીએ ઉભા થઈને ઝપાટામાં પોતાનો પંજો પહોળો કરી રાવના હાથમાંથી તલવાર ઝાલી ઝુંટવી લીધી, અને તલવારની પીઢીને જમીન ઉપર ટેકવી, મૂઠ પર એક એવો દાબ દીધો કે 'કડાક !' કરતા એ તલવારના બે ટુકડા થઈ ગયા! રાવનું કાંડું પકડીને સ્વામીજીએ કહ્યું, 'કેમ, હવે હું તમારા પર પ્રહાર કરીને બદલો લઉં, એવી તમારી ઇચ્છા છે ?'

રાવનું મોં ઝંખવાણું પડયું.

'તમારા અત્યાચારથી ચીડાઈને હું તમારૂં બુરૂં ચિન્તવું નહિ. હું સંન્યાસી છું. જાઓ, પ્રભુ તમને સન્મતિ આપે !'

તલવારના બંને ટુકડા સ્વામીજીએ દૂર ફગાવી દીધા. રાવ વિદાય થઈ ગયા. આ ઘોર ઘટના બની તે વેળા પચાસ માણસો સ્વામીજી પાસે બેઠા હતા. તેઓએ આગ્રહ કર્યો કે રાવને અદાલતમાં ઘસડવા જોઈએ. સ્વામીજી કહે કે 'એ કદિ ન બને. એ બિચારો તો

પોતાની ક્ષત્રીવટ ચૂકયો, પણ હું મારા બ્રાહ્મણત્વમાંથી શા માટે લથડું ?'

ભક્તજનોએ આવીને સ્વામીજીને વિનવ્યા કે લોકો આપની જીંદગી લેવા વારંવાર હુમલા કરે છે. તો આપ આંહી ઉઘાડા સ્થાનમાં ન રહેતાં અમારા અંદરના ખંડમાં રહો.'

સ્વામીજી કહેતા, 'ભાઇ, અહીં તો તમે રક્ષણ કરશો; પણ બીજે જઇશ ત્યાં કોણ બચાવવાનું હતું ? મને તો પ્રભુ જેવડો મોટો ચોકીદાર મળ્યો છે. મને કશો ભય નથી.'

એક દિવસ સભાની વચ્ચોવચ્ચ એક કાલિનો ઉપાસક બ્રાહ્મણ નશામાં ચકચુર થઇને આવ્યો. અને ગાળો દેતાં દેતાં સ્વામીજીની સામે પગરખું ફેંકયું. પગરખું તો સ્વામીજીને ન વાગતાં વચ્ચે જ પડી ગયું. પણ ત્યાં બેઠેલા સાધુઓની આંખોમાં ખૂન ભરાઇ આવ્યું. તેઓ આ બ્રાહ્મણને પકડીને મારવા મંડયા. સ્વામીજીએ તેઓને અટકાવીને કહ્યું કે 'શા માટે ? મને કંઇ જ દુઃખ નથી. અને કદાપિ જોડો મને વાગ્યો હોત તે પણ એ કયાં રામબાણ હતું ?'

'મહારાજ, એકલા એકલા આપ હસી કાં રહ્યા છો ! ભકતોએ પૂછ્યું.

'જુઓ, એક માણસ અહીં ચાલ્યો આવે છે. હમણાં તમને એનો તમાશો બતાવું.' સ્વામીજીએ જવાબ દીધો.

ત્યાં તો એક બ્રાહ્મણ મિષ્ટાન્ન લઈને આવી પહોંચ્યો. 'સ્વામીજી નમો નારાયણ' કહીને એણે મિષ્ટાન્નની ભેટ ધરી.

સ્વામીજીએ કહ્યું, 'લ્યો, થોડું તમે પણ ખાઓ; હું પણ ખાઉં.'

પરંતુ પેલા માણસે મીઠાઈ ન લીધી. સ્વામીજીએ ત્રાડ મારીને કહ્યું, 'ખાઓ, કેમ નથી ખાતા?'

બ્રાહ્મણ કાંપી ઉઠયો. એણે બે હાથ જોડયા. સ્વામીજીએ પાસે બેઠેલા એક કુતરાને બટકું ખવડાવ્યું. તરત કુતરો ઢળી પડયો.

પોતાના ભક્તોને સ્વામીએ બતાવ્યું કે 'આટલા માટે હું હસતો હતો. આ વિષ-પ્રયોગ જોયો?'

ભક્તો પોલીસને બોલાવવા ઉઠ્યા. સ્વામીજી કહે કે 'એ ન જ બને. જુઓ, આ બાપડો થરથરે છે. એને એટલી સજા જ બસ થશે.'

બ્રાહ્મણને છોડી દેવામાં આવ્યો.

અમૃતસરમાં એક દિવસ એક પાઠશાળાના શિક્ષકે પોતાના નાની વયના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યું કે 'ચાલો, આજે આપણે એક કથા સાંભળવા જવાનું છે. તમે

તમારાં દફતરોમાં ઈંટોના ટુકડા ભરી લો. ત્યાં હું ઇસારો કરૂં કે તરત જ તમે કથા કહેનારની ઉપર ઈંટોનો મારો ચલાવજો. કાલે તમને લાડુ આપવામાં આવશે.' "

એ કથાકાર મહર્ષિ દયાનંદ વિના બીજો કોણ હોય? બાળકો સહિત પંડિત કથામાં ગયા. સાંજ પડી અને અંધારૂં થયું કે તત્કાળ ગુરૂજીએ ઇશારત કરી. સ્વામીજીના માથા પર ઈંટોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. આખી સભાં ખળભળી ઉઠી પણ સ્વામીજીએ સૌને શાંત પાડયા. પોલિસના અધિકારીઓએ એ બાળકોમાંના કેટલાએકને પકડીને સ્વામીજીની પાસે હાજર કર્યા. પોલિસના પંજામાં સપડાયેલાં એ બટુકો ચોધાર રડતાં હતાં. ધ્રૂસકા ભરતાં ભરતાં તેઓએ કબુલ કર્યું કે પંડિતે લાડુની લાલચ દઈને આ કૃત્ય અમારે હાથે કરાવ્યું હતું.

સ્વામીજીએ એ જ પળે લાડુ મંગાવ્યા, બાળકોને વહેંચી દીધા અને કહ્યું કે 'બચ્ચાઓ! તમારા પંડિતજી તો કદાચ તમને લાડુ ન આપે, એમ સમજીને હું જ આપી દઉં છું. ખાઓ, અને આનંદ કરો!'

એક વખત વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે, ઇસ્લામ ઉપર નિખાલસ દિલે શાંત ચર્ચા થાય છે. એવામાં એક તરુણ મુસલમાન ત્રાડ દેતો ઉભો થઇ ગયો. તલવારની મૂઠ પર હાથનો પંજો પસારીને એ બોલ્યો, 'સ્વામી, મ્હોં સંભાળીને બોલજો. ખબરદાર અમારા ધર્મ વિષે કાંઈ બોલ્યા છો તો!'

અત્યંત કોમલ સ્વરે સ્વામીજી બોલ્યા 'બેટા, તારા મ્હોંમાં તો હજુ દુધીયા દાંત છે. જો હું તારી એવી ત્રાડોથી ડરતો હોત, તો આટલું જોખમ શિર પર શીદ ઉઠાવત ? બેસી જા. ભાઇ !'

લજ્જા પામીને યુવક બેસી ગયો.

અજમેરનો પાદરી શૂલબ્રેડ સાહેબ-સ્વામીજીનાં નિખાલસ સત્યોની ઝાળને સહન ન કરી શક્યો. એણે રાતી પીળી મુખમુદ્રા કરીને ચેતવણી ઉચ્ચારી કે " કેદમાં પડશો, કેદમાં ! "

સ્વામીએ હસીને જવાબ દીધો " બંધુ, સત્ય ખાતર કેદ તો લગારે લજ્જાની વાત નથી. એવી વાતોથી તો હું હવે નિર્ભય બની ગયો છું. મારા વિરોધીઓ કદાચ મને તુરંગની કોટડીમાં નખાવશે, તો એ વેદના સહેતાં સહેતાં ન તો હું મારા પ્રતિપક્ષીઓનું બુરૂં વાંછવાનો, કે ન તો મારા દિલમાં કશી દિલગીરી થવાની. પાદરીજી ! લોકોનો ડરાવ્યો હું સત્યને નહિ છોડું. ઇસુ ભગવાનને યે કયાં ન્હોતું લટકવું પડ્યું !'

એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે આવીને સ્વામીજીને પાનનું બીડું અર્પણ કર્યું. ભાવિક મનુષ્યની સ્નેહ–ભેટ સમજીને સ્વામીજીએ બીડું મ્હોંમાં મૂક્યુ. લગાર રસ લેતાં જ પોતે પામી ગયા કે પાનમાં ઝેર છે. એ પાપીને કશું યે ન કહેતાં પોતે ગંગા-કિનારે જઇ, ઉલટી કરી, ઝેર ઉતારી

નાખ્યું. કાંઇ યે ન બન્યું હોય તેમ આવીને પાછા આસન પર શાંત સુખમુદ્રા લઇ બેઠા. પણ પાપ ન છુપ્યું. અપરાધી ઝલાયો. તહસીલદારે એ પાપીને પકડી ગિરફ્તાર કર્યો. તહસીલદારે માન્યું કે સ્વામીજી પ્રસન્ન થશે. પણ સ્વામીજીએ એની સાથે બોલવું યે બંધ કર્યું. ચકિત બનેલા તહસીલદારે સ્વામીજીની નારાજીનું કારણ પૂછ્યું. જવાબ મળ્યો કે "ભાઇ! મારે ખાતર તમે એક પામર મનુષ્યને કેદમાં પૂર્યો તેથી હું ઉદાસ છું. હું આંહી મનુષ્યોને બાંધવા નથી આવ્યો, મુક્ત કરવા આવ્યો છું. બીજાઓ પોતાની સજ્જનતા ત્યજે, પણ હું મારી ખાનદાનીને શા સારૂ ગુમાવું ?"

તહસીલદારે બ્રાહ્મણને છોડી દીધો.

કાશીના મહારાજાની સરદારી નીચે બનારસી પંડિતોએ આવીને એક વાર દયાનંદજીને શાસ્ત્રાર્થને માટે ઘેરી લીધા. પોતાના વિજયની જૂઠી તાળીઓના હર્ષનાદ કરીને સંધ્યાકાળે પંડિતોની ટોળીએ શોર મચાવ્યો. ગડબડ મચી ગઇ. પચાસ હજાર શ્રોતાઓની મેદનીમાંથી સ્વામીજીને શિરે ઇંટો, પત્થરો, છાણ અને ખાસડાંની તડાપીટ બોલી. સાધુવર શબ્દ સરખો યે બોલ્યા. ફુલો વરસતાં હોય તેવી પ્રસન્ન સુખમુદ્રા રાખી. પંડિતો ચાલ્યા ગયા. ઈશ્વરસિંહજી નામના એક પંડિતે જ્યારે દયાનંદ ઉપર આવું વીતક વીત્યાની વાત સાંભળી, ત્યારે એણે મનસૂબો કર્યો કે "ચાલો, જોઇયે, અત્યારે આ અપમાનની શી અસર દયાનંદ ઉપર થઈ છે? એના બ્રહ્મજ્ઞાનીપણાનું

માપ કાઢીએ." ઇશ્વરસિંહજી ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. જુએ તો ચાંદનીમાં સ્વામીજી કુંજર શી' ગતિએ ટેલી રહ્યા છે. પંડિતનો સ્નેહભાવે સત્કાર કરીને સ્વામીજીએ જ્ઞાન–વાર્તાઓ માંડી. મધુર વિનોદ રેલાવ્યો. ન મુખ પર ઉદાસીનો છાંટો, ન વ્યાકુળતા, ન ખેદ, કે ન લગારે છુપો રોષ રાગ! જાણે કશું ય બન્યું નથી. ઇશ્વરસિંહજીએ એવી વિજયવંત સાધુતાનાં દર્શન કર્યાં. યોગીવરના નિર્મળ ચિદાકાશમાં નિરાશાની નાની સરખી યે વાદળી ન ભાળી. પંડિતજીથી બોલાઈ ગયું, "મહારાજ, આજ સુધી આપને પંડિત જ માનતો હતો. આજે એ પંડિતાઇને પેલે પાર જઇને મેં જાણે કે સાચા વીતરાગનાં દર્શન કર્યાં!"

મથુરાપૂરી આખી ખળભળી ઉઠી છે. જાણે કોઇ શયતાન આવીને ધર્મને નરકમાં ઘસડી જાતો હોયની, એવી વ્યાકુળતા મથુરાના પંડાઓમાં મચી રહી છે. સ્વામીજીએ આહ્વાન દીધું કે સુખેથી શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવો. પાંચસો પંડા આવ્યા, પણ શાસ્ત્રાર્થ કરવા નહિ, ગાળાગાળી અને મારામારી મચાવવા! અગાસી ઉપર ઉભા ઉભા સ્વામીજી મ્હોં મલકાવી રહ્યા છે અને નીચે જમાવટ કરીને ઉભેલા લાઠીદાર ચોબાઓ ગાળોનો મારો ચલાવે છે. મકાન ઉપર ચોકી કરતા ક્ષત્રિય સેવકોએ કહ્યું કે "મહારાજ, રજા આપો. આ પંડાઓને પાંસરા કરીએ."

સ્વામીજી કહે છે કે "ના ભાઇ, આ ધર્માંધતા ઉપર દયા ઘટે, કોપ ન ઘટે. બાકી તો મારા આંહી આવવાનો આટલો યે લાભ શું ઓછો છે, કે આ આળસના

પીર, ઉંઘતા, પશુવત પંડાઓમાં આટલી પણ જાગૃતિ તો આવી ! આટલી સંખ્યામાં એ બાપડા એકઠા મળ્યા, એ ફાયદો કાંઈ કમ નથી ! ”

સ્વામીજી વ્યાખ્યાન દઇ રહ્યા છે. એવે ભર સભામાં એક કસાઈએ અને એક કલાલે આવી, બૂમો પાડીને ઉઘરાણી કરવા માંડી કે "સ્વામીજી ! હવે તો બહુ દિવસ વાયદા દીધા આટલો બધો આંકડો ચડ્યો છે. હવે તો પૈસા ચૂકાવો ! ”

આવું સાંભળીને સેવકોની આંખોમાં ખૂન ભરાયું. સ્વામીજી બોલ્યા કે "ખામોશ પકડો ! શબ્દ પણ ન કહેશો હો ! ”

સભા જેમની તેમ ચાલુ રહી. વ્યાખ્યાન શાંતિથી ખતમ થયું. એટલે એ બન્ને જણાને પોતાની પાસે બોલાવીને પૂર્ણ વાત્સલ્યથી બન્નેને ગળે પોતાના હાથ વીંટી પૂછ્યું ' ભાઈ, સાચું કહેજો હો, આ તમને કોણે શીખાવેલું ? ”

હાથ જોડીને બન્ને બોલ્યા "બાપુ ! માંગીલાલ મુનીમે. અમને બદલો દેવાનું પણ એમણે વચન દીધું છે. ”

હસીને સ્વામીજીએ બન્નેને છોડી દીધા.

મુંબઈમાં દયાનંદના પગલાં થયાં. વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોંસાઈ મહારાજોએ માન્યું કે આપણો કાળ

આવ્યો. સ્વામીજીને સલાહો મળી કે "મહર્ષિજી, વલ્લભ-પંથીઓની છેડ નાં કરતા હો!"

દયાનંદજી કહે છે કે "ભાઈ, અસતને તો ઇંદ્રના આસન પર પણ દીઠું નહિ મેલું. થવું હોય તે થાઓ!"

"બલદેવસિંહ! બચ્ચા! તારી આંખોમાં આજ હું મારૂં મોત ઉકેલી રહ્યો છું." સ્વામીજી એક દિવસ બોલ્યા.

બલદેવને માથે વિજળી પડી.

"બોલ બચ્ચા! આજ ગોંસાઇને ત્યાં ગયો હતો?"

બલદેવે ચકિત બનીને ડોકું ધૂણાવ્યું.

"શી સરતે મને વિષ દેવાનું ઠર્યું?"

"એક હજાર રૂપીએ." બલદેવે અંતર ખોલી નાખ્યું.

"જો બચ્ચા, પરમેશ્વર જેનો રખવાળ છે એને કોઇ ન મારી શકે હો! કાશીમાં મને હળાહળ ઝેર દીધેલું હતું. રાવ કર્ણસિંહે પાનમાં વિષ ભેળવીને ખવાડયું હતું. બીજા કેંકે એ પ્રયોગો મારા પર અજમાવ્યા છે. પણ હું જીવું છું. ને યાદ રાખજે, હું હમણાં નથી મરવાનો."

બલદેવસિંહ સ્વામીના ચરણોમાં લોટી પડયો.

મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન ચાલી રહ્યું છે. વલ્લભ સંપ્રદાયના ટોળાએ ઇંટ, પત્થર અને ધૂળના પ્રહારો સ્વામીજી-

ના માથા પર શરૂ કરી દીધા. સહુએ સ્વામીજીને વ્યાખ્યાન બંધ કરવાની સલાહ દીધી. જવાબમાં સ્વામીજી બોલ્યા,

"મારાં ભાંડુઓએ ફેંકેલા ઇંટ પથ્થર તો મારે મન ફુલોની વૃષ્ટિ સમા છે. અને વ્યાખ્યાન તો ઉચિત સમયે જ સમાપ્ત કરીશ, અધુરૂં નહિ મેલાય. ભલે પથ્થરો વરસતા."

માર સ્હેતાં સ્હેતાં સ્વામીજીએ બરાબર મુકરર સમયે જ સમાપ્તિ કરી.

૧૮૭૫ માં સ્વ. મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડેએ સ્વામીજીને પૂનામાં નિમંત્ર્યા. ત્યાં જઈને સ્વામીજીએ પંદર વ્યાખ્યાનો દીધાં. વિદાયને દિવસે પ્રજાએ પાલખીમાં વેદ પધરાવી, હાથીને હોદ્દે સ્વામીજીને બેસાડી, ધર્મ–સવારી કાઢી. નગરની બદમાશ ટોળીએ આની સાથોસાથ 'ગર્દભાનંદ સવારી' ચડાવી. કોલાહલ કર્યો. અપશબ્દોની ઝડી વરસાવી. વરસાદમાં ભીંજેલી ધરતી પરથી કાદવ ઉપાડી ઉપાડીને છાંટયો. સ્વામીજી અને સ્વ. જસ્ટીસ રાનડે, બન્ને જણા કાદવમાં ખરડાયા. જસ્ટીસ રાનડેએ હુકમ આપ્યો હોત તો પલકમાં એ ટોળું તુરંગનાં દ્વાર દેખત. પણ સ્વામીજીએ હસીને કહ્યું "રાનડેજી, કશી ચિન્તા નહિ. કશું યે કષ્ટ આ આપડાઓને દેશો નહિ."

મિર્જાપૂરમાં છોટુગિર નામનો એક ગુંસાંઇ રહેતો હતો. ભારી જલદ પ્રકૃતિનોએ આદમી હતો. એક વખત

જબરદસ્ત ટોળું લઈને એ સ્વામીજીના મુકામ પર ચડી આવ્યો. આવતાંની વાર જ સ્વામીજીના પગ ઉપર પગ રાખીને એ તો બેસી ગયો અને ફાવે તેમ બકવાદ કરવા લાગ્યો.

સ્વામીજીએ પૂછ્યું "આ કોણ છે?"

"કાશી વિશ્વનાથ જેવા જ આંહીના એક બુઢ્ઢા મહાદેવના પૂજારી છે"

સ્વામીજી સમજી ગયા કે આ ભાઈ લડાઈ મચાવવા જ આવ્યા છે. એટલે પોતે તો વધુ નિર્ભય બનીને કાશી વિશ્વનાથનું ખંડન કરવા મંડયા. સ્વામીજીની પાસે પતાસાંનો ડબો પડયો હતો. તેમાં હાથ ઘાલીને આ ગુંસાઇ એક એક પતાસું ઉઠાવીને એઠે હાથે પતાસાં બુકડાવવા લાગ્યો.

સ્વામીજી શાંત સ્વરે બોલ્યા "ભાઈ, પતાસાં ખાવા હોય તો મૂઠો ભરીને એક સામટાં લઈ લે. પણ મારાં બધાં પતાસાં એઠાં શીદને કરી રહ્યો છે?"

ગુંસાઇ માન્યો નહિ. એટલે સ્વામીજીએ ત્રાડ નાખીને સેવકોને આજ્ઞા કરી "બહારનો દરવાજો બંધ કરી દો. હું એકલો જ આ બધાને હમણાં સીધા કરી નાખું છું."

વિકરાલ આકૃતિને દેખીને છોટુગિરનું હૃદય કમ્પી ઉઠયું. એણે પોતાનો કાળ ભાળ્યો. ખસીને એ બેસી ગયો. ટોળું દિગ્મૂઢ બની ઉભું રહ્યું.

છોટુગિરનો ઘમંડ તે વખતે તો તૂટી ગયો. પણ

એની દ્વેષ-જ્વાળા ઓલવાઇ નહિ. એક રાત્રિયે એણે બે પહેલવાનોને સ્વામીજી પર હુમલો કરવા મોકલ્યા. સ્વામીજી એક ભક્તને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી રહ્યા હતા. એવામાં એ ગુંડાઓએ આવીને ઠઠ્ઠામશ્કરી આદરી દીધી. એક બે વાર તો સ્વામીજીએ એને કોમળ વાણી વડે સમજાવ્યા. પણ જ્યારે જોયું કે ભલમનસાઇ ફોગટ જાય છે, ત્યારે પોતે સિંહગર્જના કરી. અને એ તો આત્મસિદ્ધ બ્રહ્મચારીની ત્રાડ! છાતી વિનાના એ બન્ને માનવ-પશુઓ કાંપી ઉઠયા. પરસેવે ભીંજાયા. પેશાબ છુટવાથી વસ્ત્રો પણ બગડયાં.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય સ્વરે કહ્યું "જાઓ, સુખેથી ચાલ્યા જાઓ. અમે સંન્યાસી! અમારો ધર્મ કોઇને મારવાનો નથી, બચ્ચાઓ!"

કર્ણવાસમાં સ્વામીજી ફરીવાર આવી ચડ્યા છે. બરૌલીના પેલા ઠાકોર રાવ કર્ણસિંહ પણ શરત્પૂર્ણિમાનું સ્નાન કરવા આવ્યા છે. એની રયાસત સાથે તો નાચ-રંગને માટે વેશ્યાઓ પણ શામિલ રહેલી છે! સ્વામીજીના મુકામથી દોઢસો જ કદમ પર રાવનો ઉતારો છે.

આગલા પ્રસંગનું વેર રાવના અંતરમાં ખટકતું જ હતું. મતિ ગુમાવીને એણે પોતાના ત્રણ નોકરોને ચકચકતી તલવારો આપી સ્વામીજીનો વધ કરવા મોકલ્યા.

અધરાતનો સમય છે. ચોમેર ચુપકીદી છવાયેલી છે. કેવળ ગંગાનો ઘેરો રવ ગુંજે છે. અને વાયુની કોઇ કોઇ

લહરીમાં ઝાડ પરથી પાંદડાં ખડખડે છે. સ્વામીજી ધ્યાનમગ્ન છે. થોડે અંતરે ભક્ત કૈથલસિંહ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યા પડ્યા નસ્કોરાં બોલાવે છે.

એ સમયે કર્ણસિંહના ત્રણ નોકરો હાથમાં નાગી તલવાર લઇને ચુપચાપ ચાલ્યા આવ્યા. પણ અંગો થરથર ધ્રૂજે છે. કલેજાં ધબકારા મારે છે. તલવારો તો તિક્ષ્ણ છે, પણ એક નિર્દોષ વીતરાગ પર એ તલવારો ચલાવવા જેટલી હિમ્મત તેઓના હાથમાં નથી.

બહુ વાર સુધી તેઓ ઉભા રહ્યા. આખરે થાક્યા. છાતી ન ચાલી. પાછા વળીને રાવની પાસે આવ્યા. રાવે ધમકાવીને ફરીવાર મોકલ્યા. તે વખતે સ્વામીજીની સમાધિ ઉતરી ગઇ હતી અને રાવે પોતાના નોકરોને દીધેલ ધમકી પણ સ્વામીજીએ કાનોકાન સાંભળી હતી. બીજી વાર પણ નોકરો પાછા વળ્યા. પણ રાવની જીદ તો આજે ઋષિના દેહની સાથે મોતની હીચકારી રમત રમી નાખવા ચાહતી હતી. એણે ફરીવાર ધમકાવીને નોકરોને ધકેલ્યા.

એ આવ્યા. સ્વામીજીએ બીજું કાંઇ જ ન કર્યું. ઉઠીને ગગનભેદી હુંકાર ગજર્યો. જમીન પર એક લાત મારી. તલવારધારીઓની ભુજામાંથી તલવારો પડી ગઇ. એ નાઠા.

કૈથલસિંહજીની આંખ પણ ઉઘડી ગઇ. સ્વામીજીને એણે વિનવ્યા "હત્યારાઓ હજુ ફરીવાર આવશે હો મહારાજ! માટે ચાલો, ક્યાંઇક છુપાઇને રાત વીતાવીએ."

સ્વામીજીના મુખમાંથી ગીતાપાઠ ગુંજી ઉઠયો કે

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि
नैनं दहति पावकः ॥

કૈથલ! ભાઇ! સંન્યાસી તે ગઢ ગુફાના આશરા ક્યાં સુધી શોધતો ફરશે? મારો રક્ષણહાર તો પ્રભુ જેવડો હજાર હાથવાળો બેઠો છે. તું ગભરા નહિ ભાઇ, હું જો ધારત તો એ ત્રણેના હાથમાંથી તલવારો છીનવીને તેઓનાં માથાં વાઢી લેત."

ø

તે દિવસે જ રાજઘાટ ઉપર પંજાબી સેનાની એક ટુકડીનો પડાવ હતો. તે લોકોને રાવ કર્ણસિંહના આ અત્યાચારની જાણ થઇ ગઇ. તેઓનું ખુન તપી આવ્યું. પચીસ પંજાબી વીર શસ્ત્રો બાંધીને સ્વામીજીની પાસે આવી ગરજ્યા અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા કે "એક વાર અમને આજ્ઞા આપો ને પછી જોઇ લો, કે અમે એ સાધુઓના શત્રુને કેવો સ્વાદ ચખાડીએ છીએ. ભલે અમારી નોકરી તૂટી જાય, પણ એને તો પૂરો કરીને જ પાછા ફરીશું."

પ્રેમભરપૂર શબ્દો વડે સ્વામીજીએ એ સૈનિકોને શાંત કર્યા અને સત્સંગમાં બેસી એક શીતળ ઉપદેશ સંભળાવ્યો.

ø

અમૃતસરમાં છ સાત હજાર મનુષ્યોની મેદની જામી છે. આજે પંડિતો અને મહર્ષિજીની વચ્ચે પ્રશ્નોત્તરીનો

આમલો મચવાનો છે. મહર્ષિજી બેઠા છે. થોડીવારમાં પંડિતોનું ટોળું જય-જયનાદ ગુંજતું દાખલ થયું. તિલક-ધારી સાત આઠ પંડિતો બગલમાં પુસ્તક દબાવીને સન્મુખ બેસી ગયા. ત્યાં તો ચારે બાજુથી પંડિતોના ચેલાઓએ ઈંટ પત્થરનો મારો ચલાવ્યો. સભા-મંડપમાં ધૂળની મોટી ડમરી ચડી. પોલીસો દોડયા આવ્યા. એટલે પંડિતો પલાયન કરી ગયા. સેવકો કોપાયા. ટોળાને પીટવા ઉઠયા.

સ્વામીજીએ સૌમ્ય નેત્રે આનંદભર વાણી કાઢી કે "ગરમ ન થશો, બચ્ચાઓ! આ તો મદિરા-પાનનો નશો કહેવાય. અને મારૂં કાર્ય તો વૈદનું ગણાય. દારૂ-ડીયાને વૈદ મારે નહિ, ઔષધ આપે. વળી હું તો આર્ય ધર્મની ફુલવાડીનો પામર માળી છું. ફુલવાડીમાં ખાતર પૂરતાં પૂરતા માળીનાં અંગ ઉપર પણ ધુળ કચરો છવાય, એમાં શી તાજ્જુબી છે! મને એની ચિન્તા નથી. હું તો ઝંખું છું એટલું જ કે આ ફુલવાડી સદા લીલીછમ રહે અને ફાલ્યા કરે."

ત્યાગ—વીર

પીંજરે પડેલો રાજહંસ ઉઘાડું દ્વાર દેખીને માન સરોવરના પંથ પર ધસતો જાય તેમ મૂળશંકર પોતાનાં માતાપિતાના પ્રેમ—પીંજરમાંથી છૂટીને જે દિવસ સત ધામના કેડા ઉપર વેગવંત ડગલાં ભરવા માંડયાં હતાં, તે દિવસની આ કથા છે. દિવસ બધો ભયાનક અટવીઓ વીંધતો વીંધતો એ ધસ્યે જાય છે અને રાત્રિયે કોઇ હનુમાનનાં કે દેવીઓનાં ઉજ્જડ મંદિરોમાં લપાઇ રહે છે. ત્રીજે દિવસે માર્ગમાં એક સાધુવેશધારી ધુતારાઓનું ટોળું મળ્યું. આ એકલ વિહારનું કારણ પૂછાતાં ભગવાં વસ્ત્રો પ્રત્યે પૂજ્યભાવે જોનારા એ બાળકે પોતાનો સાચો મનોભાવ કહી બતાવ્યો.

"જોઇ લેજો આ મહેરબાનને!" સાધુ વેશધારીઓ-એ ટોણો માર્યો; "ભાઇ સાહેબ જાય છે ત્યાગી બનવા, અને શરીર ઉપરથી તો હજુ સોનાનાં વેઢ વીંટી તો છૂટતાં નથી!"

"આ લ્યો ત્યારે, પહેરજો હવે તમે!" એમ કહીને બાળકે પોતાની વીંટીઓ અને વસ્ત્રાભરણો એ

ટોળીની સામે ફગાવી દીધાં. છાતી. ઉપરથી પ્રચંડ શિલાઓનો બોજો ઉતરી ગયો હોય તેવો સુખનો નિઃશ્વાસ મેલીને મૂળશંકરે મહા પંથ પર ધસવા માંડયું.

સંન્યાસી જીવનની શરૂઆતમાં ભટકતાં ભટકતાં આ તરૂણ ત્યાગીએ એક દિવસ ઓખી મઠમાં મુકામ કીધો. મઠની છાકમછોળ સમૃદ્ધિ ત્યાંના સાધુઓના વિલાસોની ઉપર ઢેળાતી ભાળી. રજવાડી ઠાઠમાઠમાં મ્હાલતો મહંત આ તેજસ્વી બ્રહ્મચારીને દેખી મોહાયો.

"બેટા, તું મારો ચેલો બની જા. આ ગાદીનો તને વારસ બનાવું. લાખોની સંપત્તિ તારા ચરણોમાં લોટશે."

આ દરખાસ્તને દયાનંદે તત્કાળ તિરસ્કારથી વધાવી. માયા સૂત્રને તાંતણે એ અસવાર બંધાયો નહિ.

વડોદરા રાજ્યના દિવાન બહાદુરે એક દિવસ સ્વામીજીને જમવા બોલાવ્યા. જમાડીને વિદાય દેતી વખતે એ દિવાને એક હજાર રૂપૈયા સ્વામીજીના ચરણમાં ભેટ ધર્યા. સ્વામીજીએ થેલીને પાછી ઠેલી કહ્યું "ભાઇ, હું તો કુ–રીતિઓનું ખંડન કરી રહ્યો છું હું પોતેજ ઉઠીને જો. આ સ્વીકારીશ તો પેલા ગોંસાઇઓને પોતાની પધરામણીઓનો કેવો મઝેનો બચાવ મળી જશે !"

સ્વામીજીના પ્રભાવમાં અંજાયેલા તે કાળના એક વાઇસરોય સાહેબે સ્વામીજીની વિપત્તિઓની કથા જ્યારે

સાંભળી ત્યારે સ્વામીજીના રક્ષણ માટે કાયમી સીપાહીઓ નીમવાની તેમજ રેલગાડીની મુસાફરી માટે પહેલા વર્ગનો પાસ કઢાવી આપવાની એ નામદારે ઇચ્છા બતાવી. સ્વામીજીએ આભાર માનીને ઉત્તર દીધો કે 'એ સહાયને હું નહિ સ્વીકારી શકું. એથી તો લોકો મને રાજસત્તાનો નોકર અથવા તો ખ્રીસ્તીઓનો પાદરી માની બેસે !'

વાઇસરોય : તો શું આપ રાજ્યની નોકરીમાં કાંઇ બુરૂ સમજો છો ?

સ્વામીજી : હું તો સંન્યાસી છું. મેં તો પરમેશ્વર રૂપ સાચી સરકારની નોકરી જ સ્વીકારી લીધી છે.

વાઇસરોય : ત્યારે શું અત્યારની સરકારને આપ સાચી નથી માનતા ?

સ્વામીજી : એટલે કે આ સરકાર પરિવર્તનશીલ છે. અને મારી ઇશ્વરી સરકારનો નિયમ તો અટલ અને એનો ઇન્સાફ અદલ છે. મનુષ્યોના ન્યાયનિયમો સમયાનુસાર બદલે છે.

ઉદેપુરમાં મહર્ષિજી એકાન્તમાં બેઠા છે. ત્યાં મહારાણા પધાર્યા. એમણે આવીને કહ્યું 'સ્વામીજી, જો મૂર્તિ–પૂજાનું ખંડન છોડી દો તો એકલિંગ મહાદેવના મહંતની ગાદી આપને સોંપી દઉં. લાખોની નીપજના આપ ધણી થશો. આખું રાજ્ય આપને ગુરુ કરી માનશે.'

દુભાએલા મહર્ષિએ ઉત્તર દીધો, 'રાણાજી, આવી લાલચ બતાવીને મને મારા પ્રભુથી વિમુખ બનાવવા

ચાહો છો ? આપનું આ નાનકડું રાજ્ય અને કુબા જેવરો એ શિવ–મઠ, કે જેમાંથી તો હું એક જ દોટ દઈને બહાર નીકળી જઈ શકું છું, તે શું મને અનંત ઈશ્વરની આજ્ઞા ઉથાપવા જેટલો નિર્બળ બનાવી શકશે ? ફરીવાર મને આવું કહેવાનું સાહસ ન કરતા. લાખો મનુષ્યોનો પ્રભુ પ્રત્યેનો વિશ્વાસ કેવળ મારા વિશ્વાસ પર જ ટકી રહ્યા છે, જાણો છો રાણા ?'

રાણાજી ત્યારથી સ્વામીજીના પરમ ભક્ત બની ગયા.

લાહોરમાં આર્ય–સમાજનું અધિવેશન ભરાયું. સમાજીઓએ દરખાસ્ત કરી કે આર્ય–સભાના સંસ્થાપકને કંઈક પદવી આપવી. બીજાઓએ અનુમોદન આપ્યું.

હસીને સ્વામી બોલ્યા "ભાઈઓ, મેં કોઈ નવો પંથ ચલાવવા માટે ગુરૂ–ગાદીનો મઠ નથી સ્થાપ્યો. હું તો ઉલટું ભોળા મતવાદીઓને મઠોથી અને મહંતોથી સ્વતંત્ર બનાવવા મથું છું. મને કે અન્ય કોઈને પણ પદવીઓ ન ઘટે. પદવીઓનાં પરિણામ બુરાં સમજવાં."

બીજી દરખાસ્ત પડી "સ્વામીજીને આ સમાજના 'પરમ સહાયક' સ્થાપવાં."

સ્વામીજી કહે "તો પછી પરમ પિતા પરમેશ્વરને કયા પદે સ્થાપશો ? પરમ સહાયક તો એ એક જ છે. મારૂં નામ લખવું હોય તો અદના સહાયકોના પત્રકમાં જ લખજો."

*

સામર્થ્ય–વીર

• એક દિવસ દયાનંદજી યમુના તીરે ધ્યાન ધરીને બેઠા છે. એવામાં કોઇક સ્રીએ સ્નાન કરીને આવતાં પદ્માસન વાળીને બેઠેલા સ્વામીજીને ભાળ્યા અને એમને પરમહંસ સમજી એમના ચરણો પર પોતાનું મસ્તક ઢાળી નમસ્કાર કર્યો. પગ ઉપર કોઇ મનુષ્યના માથાનો ભીનો સ્પર્શ થતાં સ્વામીએ નેત્રો ખોલ્યાં. ચમકીને 'અરે માતા! અરે મયા!' એવા શબ્દો ઉચ્ચારતા ઉભા થઇ ગયા, અને ગોવર્ધન પર્વત તરફ જઇને એક મંદિરના ભીષણ ખંડિયેરમાં ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત, એમણે અન્નજળ વિના, કેવળ ધ્યાન ચિન્તનમાં જ તન્મય રહીને એ સ્રી-સ્પર્શના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કર્યું.

એક દિવસ કેટલીએક સ્રીઓ મોહક શણગારો સજીને સ્વામીજીની પાસે આવી. સ્વામીજીએ પૂછ્યું, 'બ્હેનો, કયાંથી આવો છો?'

'મહારાજ, સાધુઓની પાસે થઇને આંહી આવીએ છીએ.'

'સાધુઓની પાસે શા માટે ?'

'આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ.'

'મારી પાસે શા માટે ?'

'ઉપદેશ લેવા માટે.'

'બહુ સારૂં. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ આંહીથી ઉપદેશ લઇ જઇને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પછી આંહી ન આવજો.'

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન ટોકાઇ.

પોષ માઘની કડકડતી થંડીમાં, જ્યારે ઝાડપાન પર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જામીને બરફ બની જતાં હોય, સુસવતો પવન કાતિલ શસ્ત્રની માફક શરીરને વીંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કૌપીનભર, પદ્માસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત બેઠા રહેતા. એમને આવી દશામાં દેખીને કોઇ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઓઢાડી જતો. સ્વામીજી તરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા. એવી એક રાત્રિયે, બદાયૂંના ગોરા કલેક્ટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગા કિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઇ ગયા હતાં, જ્યારે તેઓએ ગંગાના તટ પર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ, તેજસ્વી કાયાને સમાધિની લ્હેરમાં વિરાજમાન દીઠી. બંને અંગ્રેજો ટગર ટગર જોઇ રહ્યા. સ્વામીજીની

સમાધિ છુટી ત્યારે કલેકટર સાહેબે પુછયું, 'આપને ઠંડ નથી લાગતી ?' સ્વામીજી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજો અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઉઠયો 'એને ઠંડ શાની લાગે ? રોજ માલ માલ ઉડાવતો હોય ને !'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા. 'સાહેબ, અમે હિન્દુઓ તો દાળ રોટલી ખાઇએ એમાં માલમાલ શો હોય ? પણ આપ તો ઇંડાં જેવા પૌષ્ટિક મ લ આરોગો છો અને શરાબ પણ ઉડાવો છો. એટલે જો માલ માલ ખાવાથી જ ઠંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, કપડાં ઉતારીને થોડીવાર મારી બાજુમાં બેસી જાઓ.'.

અંખવાણો પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો કે 'તો પછી આપ બતાવો, આપને ઠંડી કેમ નથી લાગતી ?'

'સ્વામીજી બોલ્યા, 'આપ જ કહો, આપનું મ્હોં ઉઘાડું રહે છે તેને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? ખુલ્લું રાખવાની સતત આદતને લીધે જ ! એ જે પ્રમાણે મ રા , દેહને આદત પડી છે, એમા બીજું કશું ય જાદુ નથી.

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા ચાલ્યા ગયા.'

નદીના દૂર દૂરના કોઇ નિર્જન સ્થળ પર જઇને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કૌપીન એક જ હોવાથી પ્રથમ કૌપીનને ધોઇ, સુકવી, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કૌપીન સુકાઇ જાય ત્યારે પોતે ઉઠીને સ્નાન કરી કૌપીન બાંધી પોતાને મુકામે જતા. એક દિવસ કેટલા-

'સાધુઓની પાસે શા માટે ?'

'આપ કહો તો આપની પાસે આવીએ.'

'મારી પાસે શા માટે ?'

'ઉપદેશ લેવા માટે.'

'બહુ સારું. તો તમારા પતિઓને જ મોકલજો. એ આંહીથી ઉપદેશ લઇ જઇને તમને સંભળાવશે. તમે પોતે હવે પછી આંહી ન આવજો.'

ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ કદી પાછી ન ડોકાઇ.

પોષ માઘની કડકડતી થંડીમા, જ્યારે ઝાડપાન પર ઠાર પડતો હોય, ઝરાનાં નીર જામીને બરફ બની જતાં હોય, સુસવતો પવન કાતિલ શરની માફક શરીરને વીંધતો હોય, તેવે સમયે ગંગાની હીમ જેવી રેતીમાં કેવળ એક કૌપીનભર, પદ્માસન વાળીને સ્વામીજી આખી રાત બેઠા રહેતા. એમને આવી દશામાં દેખીને કોઇ ભક્તજન એમની કાયા ઉપર કામળી ઓઢાડી જતો. સ્વામીજી તરત એ કામળીને અળગી કરી નાખતા. એવી એક રાત્રિયે, બદાયૂંના ગોરા કલેક્ટર સાહેબ તેમના મિત્રની સાથે ગંગા કિનારે ફરવા નીકળ્યા હતા. એમનાં શરીરો તો ગરમ વસ્ત્રોમાં દટાઇ ગયા હતાં, જ્યારે તેઓએ ગંગાના તટ પર આ લંગોટધારી તપસ્વીની પ્રચંડ, તેજસ્વી કાયાને સમાધિની લ્હેરમાં વિરાજમાન દીઠી. બંને અંગ્રેજો ટગર ટગર જોઇ રહ્યા. સ્વામીજીની

સમાધિ છુટી ત્યારે કલેકટર સાહેબે પુછ્યું, 'આપને ઠંડ નથી લાગતી ?' સ્વામીજી જવાબ દેવા જતા હતા ત્યાં બીજો અંગ્રેજ વચમાં બોલી ઉઠયો 'એને ઠંડ શાની લાગે ? રોજ માલ માલ ઉડાવતો હોય ને ?'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા. 'સાહેબ અમે હિન્દુઓ તો દાળ રોટલી ખાઇએ એમાં માલમાલ શો હોય ? પણ આપ તો ઇંડાં જેવા પૌષ્ટિક મુલ-આરોગો છો અને શરાબ પણ ઉડાવો છો. એટલે જો માલ માલ ખાવાથી જ ઠંડી સહન કરી શકાતી હોય તો ચાલો, કપડાં ઉતારીને થોડીવાર મારી બાજુમાં બેસી જાઓ.'

ઝંખવાણો પડીને અંગ્રેજ આડી વાત નાખવા લાગ્યો કે 'તો પછી આપ બતાવો, આપને ઠંડી કેમ નથી લાગતી ?'

સ્વામીજી બોલ્યા, 'આપ જ કહો, આપનું મ્હોં ઉઘાડું રહે છે તેને કેમ ઠંડી નથી લાગતી ? ખુલ્લું રાખવાની સતત આદતને લીધે જ ! એ જ પ્રમાણે મારા દેહને આદત પડી છે. એમાં બીજું કશું ય જાદુ નથી.'

નમસ્કાર કરીને બંને ગોરા ચાલ્યા ગયા.'

નદીના દૂર દૂરના કોઈ નિર્જન સ્થળ પર જઇને સ્વામીજી સ્નાન કરતા. કૌપીન એક જ હોવાથી પ્રથમ કૌપીનને ધોઇ, સુકવી, પોતે સિદ્ધાસન વાળીને રેતીમાં બેસી જતા. કૌપીન સુકાઇ જાય ત્યારે પોતે ઉઠીને સ્નાન કરી કૌપીન બાંધી પોતાને મુકામે જતા. એક દિવસ કેટલા-

એક મલ્લો સ્વામીજીના શરીરબળની નામના સાંભળીને એમને શોધવા ચાલ્યા. સ્વામીજી તે વખતે સ્નાન કરવાની તૈયારીમાં હતા. મલ્લરાજોને નિહાળી પોતે વાતનો મર્મ સમજી ગયા. કૌપીન તે વખતે ભીનું હતું, જમણે હાથે કૌપીનને જોરથી નીચોવીને મલ્લોને કહ્યું 'તમારામાંથી જેને પોતાના કૌવતનું ગુમાન હોય તે આ કૌપીનમાંથી નીચોવીને પાણીનું એક પણ ટીપું કાઢી બતાવે.'

બધાએ એક પછી એક કૌપીનને નીચોવી જોયું. એક પણ બિન્દુ ન પડ્યું !

કાશીમાં સ્વામીજી મુસલમાન મતની પણ ત્રુટીઓ બતાવી ખંડન કરતા હતા તેથી મુસલમાનોને એમના ઉપર ભારે રોષ ચડેલો. એક દિવસ સાંજરે ગંગાતટ પર સ્વામીજી આસન લગાવીને બેઠા હતા. દૈવયોગે મુસલમાનોની એક ટોળી ત્યાં થઇને નીકળી. પોતાના ધર્મના ટીકાકારને ઓળખ્યો. બે પહેલવાનો ધસી આવ્યા. સ્વામીજીને ઉપાડીને ગંગામાં ફેંકવા લાગ્યા. બન્ને જણાએ બન્ને હાથ વતી સ્વામીજીનાં બે બાવડાં પકડયાં અને એ રીતે એમને ઝુલાવીને પ્રવાહમાં ફગાવી દેવા જતા હતા, ત્યાં તો સ્વામીજીએ પોતાની બંને ભુજાઓ સંકોડીને પોતાના શરીરની સાથે દબાવી દીધી. બન્ને મલ્લોના ચારે હાથ સ્વામીજીની બગલમાં સપડાઇ ગયા ! પછી તો મગદુર શી કે હાથ સરકાવી શકે ? એમ ને એમ સ્વામીજીએ જોરથી ઉછાળો મારી ગંગામાં ઝંપલાવ્યું. પેલા બન્ને જણને પણ સાથે જ ઘસડાતા ગયા. પોતે પાણીમાં ડૂબકીઓ મારીને બન્નો મલ્લોને થોડાં

ગળકાં ખવડાવ્યાં અને પછી છોડી દીધા.. મુશ્કેલીથી બન્ને જણ બહાર નીકળ્યા. કાંઠે ઉભેલું ટોળું આથી ખુબ ચીડાઇ ગયું. બધાએ હાથમાં પથ્થરો લઇને સ્વામીજીના બહાર નીકળવાની રાહ જોઈ. સ્વામીજી સમજી ગયા, એટલે પોતે શ્વાસને રૂંધીને પદ્માસન લગાવી પાણી પર બેઠક જમાવી. અંધારૂં થઈ ગયું. પેલા સમજ્યા કે બાવો ડુબી ગયો. ચાલ્યા ગયા. એટલે સ્વામીજીએ પણ પાણીમાંથી નીકળીને અધુરી રહેલી સમાધિ ફરીવાર લગાવી !

એક દિવસ બજારમાં એક કાટેલો શાંઢ લોકોની પછવાડે દોડતો, કેકને કચરતો ને પટકતો દોડયો આવે છે. લોકો ઓટલા પર ચડી ગયા છે અને 'સ્વામીજી ! ખસી જાઓ, ચડી જાઓ,' એવી ચીસો પાડે છે. વગર થડકયે સ્વામીજી સીધા ને સીધા સાંઢની સામે ચાલ્યા ગયા. તદન નજીક ગયાં એટલે સાંઢ પોતાની મેળે રસ્તો છોડીને ગરીબ ગાયની માફક ચાલ્યો ગયો. લોકોએ આવીને પૂછ્યું કે 'મહારાજ, સાંઢ શીંગડે ચડાવત તો ?'

'તો બીજું શું ? શીંગડાં પકડીને દૂર ધકેલી દેત !'

જોધપુરમાં એમણે મુસલમાન મતનું ખંડન ચલાવ્યું. તે સાંભળી ફૈજુલા ખાં નામના એક મુસ્લીમના રોમે રોમમાં જ્વાળા ઉઠી. રોષે ભરાઇને એ ગાજી ઉઠ્યા 'સ્વામી ! અત્યારે જો મુસલમાનોની રાજસત્તા હોત તો તમે જીવતા ન જાત.'

સ્વામીજીએ ખાં સાહેબને ધીરથી ઉત્તર દીધો કે 'જો એવો અવસર આવે તો હું કદિ થરથરી ન જાઉં, કે ન તો ચુપચાપ બેઠો રહું. પણ બે ચાર વીર રજપુતોની પીઠ થાબડીને એવાં તો શૂરાતન ચડાવું કે મુસલમાનોના હોશ ઉડી જાય ખબર છે ખાં સાહેબ ?"

ખીજે બળતા ખાં સાહેબ શું બોલી શકે ?

એક દિવસ સ્વામીજી ગંગાના ઉંડા જળમાં હેરતા હતા. એવામાં એક મસ્ત મગરમચ્છ તેમની લગોલગ થઇને નીકળ્યો. કિનારેથી ભક્તજનોએ બૂમ પાડી કે 'મહારાજ, ભાગજો; મગર આવે છે.' લગારે ખસ્યા વગર સ્વામીજીએ મસ્ત દશામાં પડ્યા પડ્યા જવાબ દીધો કે 'ફિકર નહિ. હું જો એને નથી સતાવતો તો પછી એ મને શા માટે છેડવાનો હતો ?'

એક ગામડામાં સ્વામીજીએ. ઉતારો કર્યો. લોકોએ હોંશે હોંશે પરોણાગત કરી. એવે તેઓનો કોઈ ઉત્સવ–દિન આવી . પડયો. રાત્રિયે તેઓએ સ્વામીને પણ મંદિરે બોલાવ્યા. નગર બહારના એક ઉજ્જડ સ્થળે આવેલા મંદિરમાં ભયાનક દેવી–પ્રતિમા ઉભી છે. પાસે ઉઘાડી તલવારે એક કાળભૈરવ શો' પૂજારી ઉભો છે. મદ્ય માંસની સામગ્રી તૈયાર છે. અશ્લીલ નૃત્ય–લીલા ચાલે છે. સ્વામીજી પામી ગયા કે આ તો શાક્તધર્મીનો અખાડો !

પૂજારી સ્વામીજીને કહે "દેવીને નમન કરો !"

સ્વામીજી કહે "આ જન્મે તો એ નહિ બને."

"એ....મ !" કહી પૂજારી ધસ્યો. સ્વામીજીની ચોટી પકડી શિર નમાવવા મથ્યો. ચકિત સ્વામી ઉંચે જુવે તો ચોમેર ઉઘાડી તલવાર વાળા નર-પિશાચો ઉભા છે. તલવાર ચલાવે તેટલી જ વાર છે.

સ્વામીજીએ છલંગ મારી. પૂજારીના હાથમાંથી તલવાર ઝુંટવી લીધી. ડાબા હાથનો ધક્કો મારીને પૂજારીને દિવાલ સાથે અફળાવ્યો, તલવાર વીંઝતા વીંઝતા મંદિરના ચોગાનમાં જઇ પડયા. ત્યાં જુવે તો કુહાડા અને છરા ઉગામીને ટોળું ઉભું છે. બારણા ઉપર તાળું મારેલું છે. મોતને અને સ્વામીજીને અઢી આંગળનું અંતર છે. કેસરી કુદે તેમ સ્વામીજી કુદ્યા. દિવાલ પર પહોંચ્યા. બહાર ભૂસકો માર્યો. આજુબાજુના ગીચ જંગલમાં દિવસભર છુપાઇ રહ્યા. બીજી રાત્રિયે પોબાર ગણી ગયા.

એકવાર છ સાત અલમસ્ત મિત્રોએ જઇને સ્વામીજીને કહ્યું "મહારાજ, આપના પગ દાબવાના ભાવ થાય છે." સ્વામીજી સમજી ગયા. છોકરાઓ મારૂં શરીર-બળ માપવા માગે છે! બોલ્યા "પગ તો પછી દાબજો, પ્રથમ તો તમે બધા ભેળા મળીને મારા આ પગને ભોંય પરથી જરા ઉઠાવી જુઓ!"

સ્વામીજીએ પગ પસાર્યો. સાત આઠ યુવકો મંડયા જોર કરવા. પરસેવે નીતરી ગયા. પગ ન ચસકયો

"મહારાજ!" રાવળપીંડીના સરદાર વિક્રમસિંહજીએ

કટાક્ષ કીધો, "આપ કહો છો કે શાસ્ત્રોમાં બ્રહ્મચર્યનો બહુ મહિમા ગાયેલ છે. આપ પોતે પણ આપને અખંડ બ્રહ્મચારી કહેવરાવો છો; છતાં આપના દેહમાં એ વજ્ર કછોટાનો એવો કશો પ્રતાપ અમે તો ભાળતા નથી!"

મહર્ષિજીએ તે વખતે તો એ સમસ્યાનો કશો ઉત્તર ન દીધો. એમનું રૂંવાડું યે ન ફરક્યું. લાંબી વાર સુધી સરદાર-સાહેબની સાથે વાર્તાલાપ ચલાવ્યો. પછી જ્યારે નમસ્કાર કરીને સરદાર પોતાની ઘોડાગાડીમાં બેસી ગયા, ત્યારે મહર્ષિજીએ છાનામાના જઈને પાછળથી ગાડીને પકડી લીધી.

ડુંગર જેવડા ઘોડા ચસકતા નથી! સરદાર ચાબૂક લગાવે છે. ફરી ફરી ચાબૂકના પ્રહાર કરે છે. પણ ઉછળી ઉછળીને ઘોડા થંભી જાય છે. ગાડી જાણે કે ધરતીની સાથે જડાઈ ગઈ છે. સરદાર પાછળ નજર કરે ત્યાં હનુમાનજતિ શા' સ્વામીજીને હસતા જોયા. ગાડી છોડી દઈને સ્વામીજીએ કહ્યું "હવે તો સમસ્યા ટળી ને?"

વિસ્મય પામતા સરદાર ચાલ્યા ગયા.

❧

"આજે મારી અવસ્થા પચાસ વર્ષ ઉપર થઈ ગઈ છે. પરંતુ તમારામાંથી કોઈ પણ માઈનો પૂત હોય તે ચાલ્યો આવે, કાં હું એનો હાથ પકડું ને એ છોડાવી દે. અગર હું મારો હાથ અક્કડ રાખું તે કોઈ વાળી આપે. ચાલ્યા આવો, બ્રહ્મચર્યના પરચા બતાવું."

ગુજરાનવાલાની એ ગંજાવર સભામાંથી એક પણ શીખ જુવાન, એક પણ મલ્લરાજ મહર્ષિનો આ પડકાર ઝીલવાની હામ ભીડી શક્યો નહોતો.

મેરઠ નગરમાં મહારાજે શ્રાદ્ધનું ખંડન કરનારૂં એક જાહેર ભાષણ દીધું. ત્યાંના બ્રાહ્મણો ખીજાયા. જે માર્ગેથી સ્વામીજી પોતાના ઉતારા પર જવાના હતા તે માર્ગે ડાંગો લઈ લઈને ઓડા બાંધી બેસી ગયા. કહેવા લાગ્યા કે " આજ દયાનંદ નીકળે તો જીવતો ન જાય."

સ્વામીજીના પ્રેમીઓને આ વાતની જાણ થઈ. વ્યાખ્યાન પૂરૂં થયે ભકતોએ વિનવ્યું કે " થોડી વાર ઠેરી જાઓ રસ્તે જોખમ છે."

હસીને સ્વામી બોલ્યા, " ના રે ! એ બાપડા કશું ય કરી શકવાના નથી. હું તદન બેધડક છું. ને વળી મેં એક માણસને સમય આપ્યો છે, એટલે હું રોકાઈ ન શકું."

એમ કહી એજ ગલ્લી વીંધીને મહારાજ પોતાની હંમેશની ગંભીર ગતિથી ચાલ્યા ગયા. ડંડાબાજો એક બીજાનાં મ્હોં સામે જોતા રહ્યા. કોઈએ ઉચ્ચાર સરખો ન કર્યો.

" સ્વામીજી ! જોધપૂર જવાનો વિચાર છોડી દો. એ લોકો આપને ઈજા કરશે."

"મારાં આંગળાંને જલાવીને મશાલ બનાવે તો યે શું ? હું જઈશ, અને સત્યનો સંદેશો આપીશ."

*

વિનોદ—મૂર્તિ

કાશીમાં મહર્ષિનો પડાવ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિતોએ ઠરાવ કર્યો હતો કે કોઇએ એ પાપીની પાસે ન જવું; એનું મ્હોં પણ ન જોવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને ગર્વ રહ્યો હતો કે જો મારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું! પરંતુ એમનું મ્હોં જોવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામીજીની પાસે જઇ શકતા નહિ. પણ આખરે મ્હોં જોવું જ ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સુઝી ગઇ. એક દિવસ રાત્રિયે અંધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને ચર્ચાનું આહ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મુકી કે 'હું આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે તેનાં નાક કાન એ વડે કાપી નાખવાં.'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા, '... મારી પણ એક શર્ત છે. આ ચપ્પુ પણ ... પણામાંથી જે હારે ... પણ આ ... લેવી. કેમકે ... ારાં અ. ... છે. ... થશે તે ... !

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઉઠયા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા "હું તો દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મ્હોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે એજ મોટી પીડા છે ને!"

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા "અરે એવું હોય તો મારા મ્હોં પર પડદો ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંહી તેડી જ લાવજો."

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઇને પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તેને બેસવા માટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મુકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે 'અમને નીચું આસન શા માટે આપો છો? તમારા આસન જેટલી જ ઉંચી ખુરસી અમને પણ મળવી જોઇએ.'

સ્વામીએ હસીને કહ્યું 'ભાઇ, હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની સુગમતા ખાતર જ ઉંચે આસને બેસું છું. છતાં યે જો આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચડાવી, મારા કરતા યે ઉંચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો શું કોઇ ચક્રવર્તી રાજાના મુગટ ઉપર બેસનારી માખી અથવા મચ્છર કાંઇ ઉંચા બની જતાં હશે? આસનની ઉંચાઇ નીચાઇ વિચારવાં આપને ન શોભે.'

વિનોદ—મૂર્તિ

કાશીમાં મહર્ષિનો પડાવ હતો ત્યારે ત્યાંના પંડિતોએ ઠરાવ કર્યો હતો કે કોઇએ એ પાપીની પાસે ન જવું; એનું મ્હોં પણ ન જોવું. એક મહામહોપાધ્યાયજીને ગર્વ રહ્યો હતો કે જો મારી સાથે વાદવિવાદ થાય તો હું તો એ દુષ્ટને સીધો કરી નાખું! પરંતુ એમનું મ્હોં જોવાથી તો પાપ લાગે, તેથી એ બાપડા પંડિત સ્વામીજીની પાસે જઇ શકતા નહિં. પણ આખરે મ્હોં જોવું જ ન પડે તેવી યુક્તિ એમને એકાએક સુઝી ગઇ. એક દિવસ રાત્રિયે અંધારામાં એ સ્વામીજીની પાસે આવીને ચર્ચાનું આહ્વાન દેવા લાગ્યા. એણે શર્ત મુકી કે 'હું આ છરી લાવ્યો છું. આપણામાંથી શાસ્ત્રાર્થમાં જે હારે તેનાં નાક કાન એ વડે કાપી નાખવાં.'

હસીને સ્વામીજી બોલ્યા, 'પંડિતજી, મારી પણ એક શર્ત છે. આ ચપ્પુ પણ રાખીએ. આપણામાંથી જે હારે તેની જીભ પણ આ ચપ્પુ વડે કાપી લેવી. કેમકે નાક કાન તો બિચારાં આ વાતમાં નિર્દોષ છે. વાદવિવાદમાં જે કાંઇ દોષ થશે તે તો જીભનો જ થશે!

છપરા ગામના પંડિતો પણ સ્વામીજીની સામે ઉઠયા અને એક પ્રસિદ્ધ પંડિત જગન્નાથની સહાય લેવા ગયા. પંડિત બોલ્યા "હું તો દયાનંદનો સામનો કરવા તૈયાર છું, પણ મારે એ દુષ્ટનું મ્હોં જોવાથી પ્રાયશ્ચિત કરવું પડે એજ મોટી પીડા છે ને!"

આ સમાચાર જાણીને સ્વામીજી હસતા હસતા બોલ્યા "અરે એવું હોય તો મારા મ્હોં પર પડદો ઢાંકી દેજો, પણ એને જરૂર આંહી તેડી જ લાવજો."

સ્વામીજી સિંહાસન ઉપર બેસીને ઉપદેશ દેતા અને ઉપદેશ પૂરો થયે કોઇને પ્રશ્નો પૂછવા હોય તો તેને બેસવા માટે પોતાની સન્મુખ ખુરશી મુકાવતા. એક દિવસ એક પંડિત કહેવા લાગ્યા કે 'અમને નીચું આસન શા માટે આપો છો? તમારા આસન જેટલી જ ઉંચી ખુરસી અમને પણ મળવી જોઇએ.'

સ્વામીએ હસીને કહ્યું 'ભાઇ, હું તો વ્યાખ્યાન દેવાની સુગમતા ખાતર જ ઉંચે બેસતો બેસું છું. છતાં યે જો આપને અપમાન લાગતું હોય તો સુખેથી એ ખુરશીને મેજ ઉપર ચડાવી, મારા કરતા યે ઉંચેરા બની આપ બેસી શકો છો. બાકી તો હું કોઇ ચક્રવર્તી રાજાના મુગટ ઉપર બેસનારી માખી અથવા મચ્છર કાંઇ ઉંચા બની જતાં હશે? આસનની ઉંચાઇ નીચાઇ વિચારવાં આપને ન શોભે.'

અલીગઢમાં એક દિવસ એક પંડિત મંદિરના ચબૂતરા ઉપર બેસીને સ્વામીજીની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા મંડયો. સ્વામીજીના કરતાં યે ઉંચા બેસણાનો આ ઘમંડ બીજા સજ્જનોથી ન સહેવાયો. પંડિતને સભ્યતાની રીત સમજાવવા લાગ્યા. પણ હઠીલો પંડિત પલળ્યો નહિ. સ્વામીજીએ પ્રસન્ન વાણીમાં લોકોને કહ્યું "શા સારૂ એ બિચારા જીવને સતાવો છો? કશી હાનિ નથી. ભલે એ પંડિત ઉંચે આરાને બેઠા. ઉંચા આસનથી જ કંઇ કોઇને મહત્તા મળી જતી નથી. એમ તો જુવોને, પેલો કાગડો તો પંડિતજીના કરતાં યે ઉંચેરો પેલા ઝાડની ડાળીએ બેઠો છે!"

દાનાપુરમાં મુસલમાનોએ સ્વામીજીના આંદોલન ઉપર કોપ–દૃષ્ટિ કરવા માંડી. ભકતોએ કહ્યું, 'મહારાજ, એ લોકોની વિરૂદ્ધ કાંઇ ન બોલશો. વાતવાતમાં તેઓ લડવા ખડા થઇ જાય છે." તે વખતે તો સ્વામીજી કાંઇ ન બોલ્યા, પણ સાંજરે ભર સભામાં એમણે ઉચ્ચાર્યું કે

"છોકરાઓ મને કહે છે કે મુસલમાન મતનું ખંડન ન કરો. પણ હું સત્યને શી રીતે છુપાવું? અને જ્યારે મુસલમાનોનું ચાલતું હતું ત્યારે તેઓએ તો આપણું ખંડન ખડગથી કર્યું હતું. પણ આશ્ચર્યની વાત છે કે આજે મને તો શબ્દોથી યે ખંડન કરવાની મના થઇ રહી છે!"

"સ્વામીજી!" એક કૃષ્ણભક્ત ચપટી ધૂળ લઇને આવ્યો, "સ્વામીજી! કૃષ્ણ ભગવાને બાળપણમાં માટી

ખાધી હતી, એટલે હું એ બાળ-લીલાની આ પ્રસાદી આપને ચખાડવા આવ્યો છું."

હાજરજવાબી સ્વામીજી બોલ્યા "ભોળા ભાઈ, છોકરાં તો માટી ખાય! કૃષ્ણે પણ નાનપણમાં ખાધી હશે. પણ એટલા માટે આપણાથી-ઉમર લાયક મનુષ્યોથી તે એવી નાદાની થાય ખરી?"

✿

મધપૂડાને મધમાખીઓ વળગે તેમ દિલ્હીમાં સ્વામીજીની ચોગરદમ મનુષ્યોની ગિરદી વીંટળાવા લાગી. મૂર્તિપૂજાના ખંડનથી ખુશી થનારા ઇસ્લામીઓ પણ દોડયા આવ્યા. પણ સ્વામીજી તેઓના અજ્ઞાનને ઓળખતા હતા. એક મુસ્લીમ સજ્જને આવીને કહ્યુ "આપ હિન્દુઓની મૂર્તિ-પૂજાનું ખંડન કરો છો એ બહુ સારૂં કાર્ય છે. અમારા મહજબને અનુકૂળ જ થઇ રહ્યું છે."

"ભાઈ, તમે ભૂલો છો" સ્વામીજીએ જવાબ વાળ્યો; "હું તો તમામ મૂર્તિ-પૂજાનું ખંડન કરૂં છું; અને ઇસ્લામને ય મૂર્તિ-પૂજા કયાં નથી? હિન્દુઓની પ્રતિમા તો ચાર આંગળથી માંડીને બહુ તો એક હાથ જેટલી ઉંચી હોય છે. એને તો હરકોઇ પ્રકારે હટાવી શકાશે. પરંતુ મુસલમાનોની મૂર્તિઓ તો કબર, હજીરા અને મિનારાને સ્વરૂપે મોટાં મોટાં મકાનો જેવડી ઉભી છે. એટલે ખરી મુશ્કેલી તો એ તમારી મૂર્તિ-પૂજાને હટાવવામાં જ પડે છે!"

ચકોર મુસલમાન આ શબ્દોના આંતરિક મર્મને સમજી ગયો. ચુપ બન્યો.

સ્વમાન-પ્રેમી

જમાલપુર જંક્શનના ચોગાનની અંદર સ્વામીજી એક વાર ગાડીની રાહ જોતા જોતા ટેલી રહ્યા છે. એક અંગ્રેજ એન્જીનિયર પણ પોતાની પત્ની સહિત ત્યાં ઉભો હતો. આ કૌપીનધારી સાધુને પોતાની સમક્ષ નિલર્જ્જપણે ટેલતો દેખીને મડમ સાહેબને ગુસ્સો ચડયો. તેના ગોરા, ભરથારે સ્ટેશન માસ્તરને આજ્ઞા કરી કે 'આ નાગડાને આહીથી હટાવો.'

સ્ટેશન માસ્તર તો મહર્ષિને ઓળખતો હતો. એણે આવીને સ્વામીજીને યુક્તિપૂર્વક વિનવ્યા કે 'મહારાજ. ગાડીને હજુ વાર છે. આપ પેલી બાજુ આવીને ખુરશી પર જરા આરામ કરશો ?'

સ્વામીજી સમજી ગયા; બોલ્યા કે 'જેણે આપને મારી પાસે મોકલ્યા છે તેમને જઇને કહો કે અમે તો એ યુગના મનુષ્ય છીએ, કે જે યુગમાં તમારા દાદા આદમ અને દાદી હાવાં, એડનના બગીચામાં તદ્દન નગ્ન શરીરે રઝળવામાં જરા યે લજ્જા ન્હોતાં પામતાં !'

આટલું કહીને સ્વામીજીએ તો લટાર મારવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. પછી જ્યારે પેલા ગોરા એન્જીનીયરને

સ્વામીજીના નામની ખબર પડી, ત્યારે તો એણે તત્કાળ સ્વામીજીની પાસે આવીને વિનયથી વંદન કરી ભાવભર્યાં શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે 'આપશ્રીનાં દર્શનની ઘણાં કાળની ઉમેદ આજે તૃપ્ત થઇ !'

આગ્રામાં ખ્રીસ્તી ધર્મના બિશપની સાથે સ્વામીજીને ચર્ચાના પ્રસંગો પડેલા હતા. ઉદાર દિલના મહર્ષિ એક વખતે ખ્રીસ્તીનું દેવળ જોવા ગયા. અંદર દાખલ થાય છે ત્યાં દરવાજે ઉભેલા ખ્રીસ્તીએ કહ્યું 'મહારાજ, પાઘડી ઉતારીને પ્રવેશ કરો.'

સ્વામીજીએ થંભીને ઉત્તર દીધો 'અમારા દેશની રીતિ પ્રમાણે તો માથા પર પાઘડી બાંધીને જવું એ જ સભ્યતાનું ચિહ્ન છે. એટલે મારા દેશથી સભ્યતા વિરૂદ્ધ હું નહિ વર્તું. હા, આપ કહો તો જોડા ઉતારી નાંખું.'

ખ્રીસ્તીએ કહ્યું, 'ત્યારે તો બંને ઉતારી નાખો.'

સ્વામીજી દરવાજેથી જ પાછા ફરી ગયા. સ્વમાનનો ભંગ એ જ એમને માટે તો જીવતું મોત હતું.

જયપૂર રાજ્યના એક મોટા અધિકારીને એક સજ્જને કહ્યું કે "ચાલો સ્વામીનાં દર્શન કરવા."

પેલા અધિકારીએ જવાબ દીધો કે "તમે તો દર્શનનું કહો છો, પણ હું જો મારૂં ચાલે તો એને કૂતરાને મ્હોંયે ફાડી ખવરાવું !"

શ્રાદ્ધ અને મૂર્તિપૂજાના ખંડનથી જયપર-નરેશ પોતે પણ સ્વામીજી ઉપર કોચવાયા. સ્વામીજીને માથે રાજ-રોષનું ચક્કર ફરવા લાગ્યું.

ઠાકુર લક્ષ્મણસિંહજી નામના ભાવિક ક્ષત્રિયે જયપુર રાજના કચવાટની વાત જાણ્યા પછી મહર્ષિજીને વિનવ્યા કે "આવી હાલતમાં આપને આંહી રહેવું ઉચિત નથી. આપના શિર પર જોખમ ભમે છે."

સ્વામીજી બોલ્યા "ઠાકોર ! મારે માટે મા ડરો. પણ આપને પોતાનેજ જો જયપર-પતિની નારાજીનો ડર હોય તો સુખેથી આપ મારી કને આવવું બંધ કરી શકો છો. આપ રાજનાં તાબેદાર છો. પણ હું તો કોઇ માનવીનો નોકર નથી. મારા આત્માને તો કોઇ મનુષ્ય છીનવી શકવાનો નથી. તો પછી મારી કને બીજી એવી કઇ વસ્તુ છે કે જે છીનવાઈ જવાનો મને ડર હોઇ શકે?"

લાહોરમાં નવાબ નિવાજિશ અલ્લીખાંનની કોઠીમાં જ મહારાજનો ઉતારો હતો. ત્યાં જ બેસીને મહારાજે લોકો સમક્ષ મુસલમાન મતની વિવેચના ચલાવી. નવાબ પોતે પણ એ વ્યાખ્યાનમાં આવી ચડયા. વ્યાખ્યાન થઇ રહ્યા બાદ એક સજ્જને સ્વામીને કહ્યું "આપ કોઈ હિન્દુ, મુસલમાન કે ખ્રીસ્તી પણ ઉતરવાનું મકાન દેતો નથી. ઉપકાર માનો નવાબ સાહેબનો કે એણે ઉતારો દીધો. છતાં ઉલટું આપે તો એને દુઃખ લાગે તેવી રીતે એના જ છાંયડા તળે મુસ્લીમ પંથની ચર્ચા કરી. નવાબ સાહેબ પણ એ સાંભળી રહ્યા હતા !"

સ્વામીજી બોલ્યા "ભાઈ, હું તો આંહી કાંઈ મુસલમાન ધર્મની કે બીજા કોઈ ધર્મની યશગાથાઓ ગાવા નથી આવ્યો; હું તો આવ્યો છું વેદ ધર્મનો ખુલ્લો પ્રચાર કરવા. અને નવાબને ભાળ્યા પછી તો ઉલટો હું જાણી બુઝીને જ આર્ય ધર્મની મહત્તા સંભળાવી રહ્યો હતો. એનો મને શો ડર છે? એક નારાયણ સિવાય મને કોઇની ધાસ્તી નથી."

એક દિવસ સ્વામીજીના રસોયાનો કાકો મહેમાન આવ્યો. એ પોતાના ભત્રીજાને ભંભેરવા લાગ્યો કે "તારે તો સ્વામી જમી રહ્યા બાદ જમવું પડતું હશે. એ રીતે તો રસોઇ અજીઠી બની ગઇ ગણાય. માટે હવેથી તું ચોકા બહાર બેસાડીને સ્વામીજીને ભોજન દેતો જાજે."

ત્યાં તો સ્નાન કરીને સ્વામીજી આવી પહોંચ્યા. આવીને પોતાની મેળે જ ચોકા બહાર બેસી ગયા. બહાર જ થાળી મગાવી.

રસોયો પૂછે છે "મહારાજ, બહાર કેમ બેઠા?"

"ભાઈ, તને અને તારા કાકાને તો ન્યાત બહાર મૂકાવાનો ભય છે. પણ હું તો હર કોઇ ઠેકાણે ભોજન પામી શકીશ. મને કશો ડર નથી. તમને હું શા માટે નાહક જોખમમાં ઉતારૂં?"

રસોયો તાજ્જુબ બન્યો. સ્વામીજીએ વાત શી રીતે જાણી લીધી!

ચમકારા

વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને ઘુમતા ઘુમતા સ્વામીજી કાસગંજમાં આવ્યા. પોતાની પહેલી દૃષ્ટિ એ બટુકોનાં જ સુખ સાધન પર ફરી વળતી. પોતે જોયું કે બટુકોને સૂવાની જગ્યા પર પવનને રોકવાની પૂરી સગવડ નથી. ત્યાં એક દિવાલ ખડી કરવાનું સેવકોને પોતે કહી દીધું. પણ મજૂરો ન મળવાથી દિવાલ ચણાઈ નહિ. ફરી પોતે કહ્યું કે "કાંઈ નહિ. ઘાસનું વાછટીયું કરીને ભીડાવી દો ને!" પણ પોતે જોયું કે સેવકોને વાછટીયું બનાવતાં આવડતું નથી. તુર્ત પોતે સ્વહસ્તે એ વાછટીયું બનાવવા મંડી પડયા અને એની કારીગીરી સેવકોને પણ સમજાવી દીધી. પોતે કશું અસાધારણ નિરભિમાન બતાવી દેતા હોય કે શિષ્યોને ટોણો મારતા હોય એવો લગારે દેખાવ ન થવા દીધો.

ફરૂકાબાદના મેજીસ્ટ્રેટ સ્કોટ સાહેબને મહર્ષિજી ઉપર ભારી મમતા જામી. વ્યાખ્યાનો ચૂકે નહિ. અને વ્યાખ્યાન બંધ હોય તે દિવસ દર્શન ભૂલે નહિ.

ફરૂકાબાદની બજારમાં એક સડક પહોળી થઇ રહી હતી. સડકને કાંઠે એક મઢી હતી. એ મઢીમાં લોકો હંમેશાં ધૂપ દીવો કરતા હતા. અંધશ્રદ્ધાળુ આર્યસમાજીએ આવીને સ્વામીજીને સૂચવ્યું "મહારાજ, સ્કૉટ સાહેબ આપને અત્યંત આધીન બની ગયા છે. એમને લગાર ઇસારો કરો તો આ લોકોના વ્હેમોને નાહક પોષી આ મઢીને સ્હેલાઇથી ઉખેડી શકાશે."

સ્વામીજીએ કોચવાઇને ઉત્તર વાળ્યો "બંધુ, આવી, ઉંધી ભોપાટ મને કાં લેવરાવો ? એ તો નીચતાનો રસ્તો કહેવાય. મુસલમાન બાદશાહોએ સેંકડો મંદિરોને મૂર્તિઓ સાથે જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યાં. તો યે તેઓ મૂર્તિ-પૂજાને અટકાવી ન શક્યા ! આપણું કામ તો ભાઇ, મનુષ્યોનાં હૃદય-મંદિરોમાંની મૂર્તિઓને હટાવવાનું છે, ઇંટ પત્થરનાં દેવાલયો તોડવાનું નહિ."

મુરાદાબાદના પાદરી પાર્કર સાહેબે પંદર દિવસ સુધી ધર્મ-ચર્ચા ચલાવી. છેલ્લો સવાલ એ હતો કે "સૃષ્ટિ સરજાઇ ક્યારે ?"

પાદરી સાહેબ કહે "પાંચ હજાર વર્ષો પૂર્વે."

બાજુના ખંડમાંથી એક બિલોરી પત્થર લાવીને મહારાજે શ્રોતાઓની સન્મુખ ધર્યો. બ્રીટીશ ઇન્ડીઅન એસોશીઅનના સભાસદો બેઠા હતા તેમને સ્વામીજીએ પૂછ્યું "આપ તો ભુસ્તર વિદ્યાના પારગામી છો. કૃપા કરીને કહો જોઉં, આ પત્થરને આ દશાએ પહોંચતાં કેટલો કાળ લાગ્યો હશે"?

"એક લાખ વર્ષો." વિદ્વાન ગોરાઓએ ઉત્તર દીધો.

"તો હવે બોલો પાદરી મહાશય, સૃષ્ટિ સરજાયે પાંચ જ હજાર વર્ષો થયાં હોય તો આ પત્થર ક્યાંથી આવી પડ્યો ?"

પાદરીની જીભના લોચા વળવા મંડ્યા.

સર સૈયદ અહમદ નામના ખાનદાન, જ્ઞાન–પિપાસુ મુસ્લીમ સજ્જને એક વાર સ્વામીજીને પ્રશ્ન કર્યો "મહારાજ, બીજી વાતો તો ઠીક, પરંતુ થોડાએક હવનથી આખી હવા પવિત્ર બની જાય, એ વાતનો ઘુંટડો મારે ગળે નથી ઉતરતો."

સ્વામીજીએ સામો સવાલ કર્યો "સૈયદ મહાશય, આપને ઘેર રોજ કેટલાં માણસોની રસોઇ રંધાય છે ?"

"પચાસથી સાઠની."

"એટલાને માટે રોજ કેટલી દાળ ઓરો છો ?"

"છ સાત શેર."

"એટલી દાળમાં હીંગ કેટલી નાખો છો ?"

"બહુ તો રૂપીઆ ભાર."

"એમ કેમ ? એટલી થોડી હીંગ આટલી બધી દાળને શી રીતે સુવાસિત કરી શકે ?"

"બેશક, કરે છે જ."

"તો પછી, ખાં સાહેબ, થોડીએક હીંગની માફક થોડોએક હવન પણ ઘણી મોટી હવાને શુદ્ધ કેમ ન કરી શકે !"

મુસ્લીમે કાન પકડીને કબૂલ કરી લીધું.

અશ્રુધારા

એક દિવસ સાંજરે ગંગાના તટ ઉપર બેસીને સ્વામીજી સૂર્યાસ્તસૌંદર્ય જોતા હતા. તે વખતે એક મરેલા બાળકને લઇને એક સ્ત્રી કિનારે આવી. પોતાના બચ્ચાના મૃતદેહને હાથમાં ઉપાડીને એ બાઈએ પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડા ઉંડા પાણીમાં જઇને એણે એ શબ ઉપર લપેટેલું કપડું ઉતારી લીધું અને 'હાય! હાય!' એવા આર્તનાદ કરતાં કરતાં એણે શબને પ્રવાહમાં વ્હેતું મેલ્યું.

સ્વામીજીએ જોયું કે એ ખાપણના ટુકડાને ધોઇ, સુકાવીને રડતી રડતી એ માતા ઘેર ઉપાડી જાય છે. એમનું હૃદય આ દેખાવ જોઇને ચીરાઇ ગયું. એમણે વિચાર્યું કે અરેરે! દેશની આટલી ગરીબી, કે આ જનેતાએ પોતાના કલેજાના ટુકડા સરખા પેલા પ્યારા બાળકને તો નદીમાં ફેંકી દીધું, છતાં વસ્ત્રનો ટુકડો ન જવા દીધો! ગરીબીનો આથી વધુ સજ્જડ પૂરાવો બીજો કયો હોઇ શકે?

તેજ પળે એમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે આ ગરીબોની

ભાવામાં જ મારા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી એમનાં દુઃખ ફેડવાના ઇલાજો ઉપજાવીશ.

ભાગલપુરમાં મુકામ હતો તે વેળા એક રાત્રિયે સ્વામીજીએ ભોજન ન લીધું. ભોજન મોકલનાર ભક્તે કારણ પુછતાં જવાબ મળ્યો કે 'ભાઇ, ભોજન આજે ભાવે તેમ નથી. અહીં મેળામાં આવનારા લોકો પંડાઓને પોતાની દીકરીઓ સુદ્ધાંનાં પણ દાન કરે, એટલું બધું અજ્ઞાન આ દેશમાં પ્રવર્તેલું જોઇને ધાનનો કોળીઓ ઝેર જેવો લાગે છે!'

એવા અંધકારવાળી અજ્ઞાન રાત્રિમાં આ દેશ ફસાએલો હતો અને એવાં અંધારાં ભેદીને દયાનંદને પોતાનો જીવન-પંથ કાપવાનો હતો.

ગામડાંનાં લોક આવી વિનવવા લાગ્યાં "મહારાજ, નગરવાસીઓ તો ઉત્તમ પદાર્થો વડે આપનાં સ્વાગત કરે છે. અમ કિસાનોની પાસે તો એવા ફળ મેવા કયાંથી હોય? એક વાર પધારો તો પોંક ખવરાવીએ."

સ્વામીજી બોલ્યા "ભાઇ, ધનવાન અને નિર્ધન વચ્ચે મારી દૃષ્ટિએ કદી ભેદ નથી દીઠા. ઉલટાનો તમારો પોંક મને વધુ મીઠો લાગશે. આજ તો નહિ, કાલે આવીશ."

કિસાનો રથ જોડીને આવ્યા. પણ સ્વામીજી રથમાં ન બેઠા. પગપાળા જ ચાલ્યા. રસ્તે એટલી ઝડપથી ચાલતા કે કિસાનો પાછળ રહી જતા. માર્ગે સાદી

વાણીમાં ઉપદેશ આપતા જાય છે કે "બાળ વિવાહ ન કરો. જેમ કાચા લણેલા મોલ એળે જાય છે તેમ કાચી ઉમ્મરે પરણાવેલાં સંતાનો વ્હેલાં નાશ પામે છે."

વડલાને છાંયડે સ્વામીજી ભોંય ઉપરજ બેસી ગયા. લોકો વીંટળાઇ વળ્યા. પોંક આપ્યો. કિસાનો કહે "મહારાજ, અમ જેવાં કંગાલો પર મહેર કીધી."

"ભાઈ, તમે કંગાલ શાના? તમે તો પરિશ્રમી છો. તમારી આજીવિકા નિર્દોષ છે. તમે જ પરસેવો રેડીને ઉગાડેલ અનાજ ઉપર રાય ને રંક સહુ ગુજારો કરી રહ્યા છે."

ફરૂકાબાદમાં જ્ઞાન–ચર્ચા ચાલી રહી છે. એવે એક સ્ત્રી પોતાના મરેલા બાળકને મેલા, ફાટેલા વસ્ત્રમાં લપેટીને દાટવા લઇ જાય છે. સ્વામીજીએ પૂછયું "માતા! મૃત્યુનું યે આટલું અપમાન! તારા પ્રાણ સરખું બાળક મરી ગયું અને તારે ગળેથી એક સ્વચ્છ, સફેદ વસ્ત્રનો ટુકડો યે ન છૂટ્યો!"

સ્ત્રી રડી પડી. બોલી "કયાંથી કાઢું? પૈસા નથી."

આ જવાબ સાંભળીને સ્વામીજીની આંખોમાંથી પણ દડ દડ આંસુની ધારા ચાલી.

*

મૃત્યુંજય

"ઝેર દઈને કે હથીઆર ચલાવીને જો કોઇ મને નહિ મારી નાખે, તો આ મારો દેહ મનુષ્યની આવરદાની છેલ્લામાં છેલ્લી અવધિ સુધી જીવતો રહેશે; લગારે કરમાશે નહિ; ઢીલો પડશે નહિ."

મૃત્યુ સામેનો આ પડકાર મહર્ષિજીએ સાઠ વર્ષની ઉમ્મરે જોધપૂર નગરમાં ઉચ્ચાર્યો.

રાવ રાજા તેજસિંહ જેવા જોરાવર સેવકો કોઇવાર સ્વામીજીના પગ ચાંપવા બેસતા અને એ પગની પીંડી-ઓમાં આંગળી દાબવા મથતા. પણ એ પીંડીઓના લોખંડી ગઠ્ઠાઓ ઉલટા તેઓની આંગળીઓને સમસમાવી મૂકતા. મૃત્યુ ભોંઠું પડીને પાછું વળી જાય એવો એ પહાડી દેહ આર્ય ધર્મના અમર સ્થંભ સરખો ઉભો હતો. પરંતુ વિધાતા તો તે વખતે રડી રહ્યો હશે!

ત્રણ ત્રણ વાર રૂબરૂ આવીને જોધપૂર–નરેશ જશવંતસિંહજીએ સ્વામીજીને પોતાના દરબારમાં પગલાં કરવા વિનવ્યા. વિનવણીને વશ થઇ એક દિવસ સ્વામીજી દરબારમાં

ગયા. દાખલ થાય છે ત્યાં તો રાજાજીની પાસે વારાંગના 'નન્ની જાન' ને બેઠેલી ભાળી. સ્વામીજીને આવતા દેખીને તુર્ત જશવંતસિંહજીએ ઇશારત કરી. નન્નીજાન પાલખીમાં બેસી ગઇ. ઝપાટાભેર પાલખી દરબારગઢમાંથી અલોપ થઇ ગઇ.

સ્વામીજીએ એને જોઇ લીધી. એમનું હૃદય વીંધાવા લાગ્યું. લગારે થડકયા વગર એ નિર્ભય યોગીએ ફિટકારનો ધોધ વ્હેતો કર્યો કે "જોધાણનાથની આ દશા? રાજન્! કેશરીસિંહની ગુફામાં કૂતરીઓ દાખલ થઇ શકે? અને એ વેશ્યાઓને પેટે જન્મેલી રાજ-પુત્રીઓ પણ ધંધો કયો કરવાની? વેશ્યાનો! પોતાના જ વીર્યના સંતાનને વારાંગના બનાવવા રાજી હોય એવો કોઇ માનવી હશે? જોધપૂરના ધણી! આપને આ ન છાજે. છોડી દો. છોડી દો."

પીડાતે હૃદયે સ્વામીજી ચાલ્યા ગયા. તે દિવસ સાંજરે ભરી સભામાં પોતે બોલ્યા કે "આપણા દેશના મોટા પુરૂષોનું સત્યાનાશ તો કયારનું યે વળી ગયું હોત. પરંતુ તેઓના પાપના માચડા તો તેઓના ઘરમાં રહેલી પેલી જોગમાયા જેવી પત્નીઓના પતિવ્રતને લીધે જ હજુ ટકી રહ્યા છે. કુલવંતી એ આર્ય સતીઓએ જ પોતાના ધર્મ વડે પાપીઓની રક્ષા કરી છે."

મહારાજા પ્રતાપસિંહજીને સ્વામીજીએ નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

માન્યવર શૂરવીર મહારાજા શ્રી પ્રતાપસિંહજી! આનંદિત રહો. આ પત્ર બાપુને પણ વંચાવજો.

મને બહુ જ શોક થાય છે કે જોધપૂરાધીશ અત્યારે આળસ વગેરે વિલાસમાં ગરક છે અને આપ તથા ણાપુ પણ બિમાર જ રહોછો. આ રાજ્યમાં સોળ લાખથી વિશેષ વસ્તી છે. એના રક્ષણ અને કલ્યાણનો મોટો બોજો આપ સહુ ઉઠાવી રહ્યા છો. એનો સુધારો બગાડો પણ આપ ત્રણ જણા ઉપર જ ટકી રહ્યોછે. છતાં આપ ત્રણે શરીરની રક્ષા પ્રત્યે બહુ જ ઓછું ધ્યાન આપોછો એ કેટલું શોચનીય !

હું માગું છું કે મારા કહ્યા મુજબ આપ આપની દિનચર્યા સુધારી લો, કે જેથી માત્ર મારવાડના જ નહિ, પણ આખા આર્યાવર્તના કલ્યાણમાં આપની કીર્તિ બોલાય. પછી તો જેવી આપની મરજી !

લી૦

આશ્વિન વદી ત્રીજ ૧૯૪૦. દયાનંદ સરસ્વતી.

એક બાજુ આ પત્ર લખાઇ રહ્યો છે. બીજી બાજુ સાપણી પોતાની દાઢમાં ઝેર ભરી રહી છે. નન્નીજાનના મનસૂબામાં સ્વામીજીનો કાળ રમવા લાગ્યો છે. એ સમજતી હતી કે સ્વામીએ ભલભલેરાઓને પણ વેશ્યાના સંગ ત્યજાવ્યાછે. મહર્ષિને એણે પોતાનો જમદૂત જાણ્યો. એના હૃદય-અંધકારમાં કાવતરૂં શરૂ થઈ ચૂક્યું.

જોધપૂર આવ્યાંને પાંચમો જ મહિનો જાય છે. ત્યાં સ્વામીજીનો વફાદાર સેવક કલ્લૂ પાંચસો છસો રૂપીયાનું દ્રવ્ય ચોરીને અલોપ થાય છે. જોધપૂરમાં જાણ થઇ. મહારાજા જશવંતસિંહજીની આજ્ઞા છૂટી કે ચોરને પાતાળમાંથી પણ પકડી આણો. પરંતુ એ ન પકડાયો. ડંખ દઇને કાળો

વીંછી સરકી જાય તેમ એ સરકી ગયો એને મારવાડના પહાડોની કે માર્ગોની લગારે પિછાન નહોતી છતાં એ શી રીતે-કયાં છુપાયો! સ્વામીજીને સંદેહ ગયો. કાવતરાનો પહેલો દાવ પોબાર! બીજો દાવ રમાય છે.

સંવત ૧૯૪૦ના આસો વદી ચૌદશની રાત્રિયે સ્વામીજીએ પોતાના રસોયા પાસેથી દૂધ લઇને પીધું. પોઢી ગયા. જરાવાર આંખો મળી. ત્યાં તો પેટમાં વેદના ઉપડી. જાગી ઉઠ્યા. ત્રણવાર ઉલટી કરી; પણ પાસે સુતેલા સેવકોને ન જગાડયા. પ્રભાતે પોતે ઉઠયા; વેદના ઉપડ઼. ઉલટી કરી. પણ જીવ મોળો પડવા લાગ્યો. જઠરમા શૂળા પરોવાવા લાગ્યા. રાજના દાકતરો દોડયા આવ્યા; કૈંક ઔષધિઓ આપી. પણ કોણ જાણે શા ભેદથી ઉપચારની ઉંધી જ અસર થતી ગઇ. ગળું સુકાવા માંડયું. લોહીના બિન્દુ યે બિન્દુમાંથી જાણે કે જીવન શે ષાતું ગયું, છતાં ન અરેરાટ, ન સીસકાર કે ન ગભરાટ. વ્હાલું વ્હાલાને ભેટે તેમ જાણે કે યોગી મૃત્યુને આલીંગન લઇ રહ્યા છે. આખરે બહુ દવાઓને પરિણામે એમનો આત્મારામ થોડા દિવસ ટકયો પણ બિછાનામા કાળી બળતરા ઉઠતી હતી. પીંજરાના દ્વારમાંથી પ્રાણપંખી પાંખો ફફડાવવા લાગ્યું.

એવી દશામા સ્વામીજીને આ ' વિષ-પ્રયોગના કાવતરાની જાણ થઇ. એ મહાજ્યોતને બુઝાવનારા જગન્નાથ રસોયાને એમણે પોતાની પાસે બોલાવ્યો. જગન્નાથે અપરાધ કબુલ કર્યો. સ્વામીની ગંભીર મુખમુદ્રાની એક રેખા યે ન બદલી. દયાર્દ્ર શબ્દે એમણે કહ્યું, 'ભાઇ જગન્નાથ, મને બીજું કાંઇ નથી, પણ મારા જીવનનું

કામ અધૂરૂં રહી ગયું. તને ખબર નથી કે તારે હાથે કેટલા બધા જીવોને નુકશાન થયું છે. પણ કાંઇ નહિ, ભાઇ! લે આ થોડા રૂપિઆ તને આપું છું. એ લઇને તું તાબડતોબ આ રાજ્યના સીમાડા છોડી દે. નેપાલમાં જઇને છુપાઇ જા. નહિતર, અહીં જો જરાયે વાત ફુટશે તો તારા લોહીનું બિન્દુ યે બિન્દુ નીચોવી લેશે. જગન્નાથ, ભાઈ, જા; વાર ન લગાડ. મારા તરફથી નિર્ભય રહેજે. હું વાત બહાર નહિ પાડું."

પંદર વરસ વેશ બદલીને જગન્નાથે ટીબેટમાં કાઢ્યાં, તેના પૂરાવા મળે છે.

ત્રીજે દિવસે સ્વામીજીને પાલખીમાં બેસાડી આબુ-રાજ લઈ જવામાં આવ્યા. જોધાણનાથ પગે ચાલીને વળાવવા આવ્યા. એના હૃદયમાં ઉંડી દિલગીરી વ્યાપી હતી. વિદાય દેતી વખતે એનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, કેમકે ભારતવર્ષની સત્ય–જ્યોતને બુઝવવાનું પાતક એના રાજદ્વાર પર ચડતું હતું.

સ્વામીજીએ મહારાજાને દિલાસો દીધો, 'રાજન, ચિંતા ન કરશો. પ્રભુનાં નિર્માણ મિથ્યા નથી થતાં.'

સંધ્યા સમયે એમણે જોધપુરના પાદરને છેલ્લા નમસ્કાર કર્યા. આબુમાં એક નિપુણ દાક્તરની દવા હાથ બેઠી. દીવડામાં તેલ પુરાવા લાગ્યું. ત્યાં બીજી ફુંક લાગી. સરકારી તબીબીખાતાનો લાલરંગી હુકમ છૂટયો કે, દાક્તર લક્ષ્મણદાસે તાબડતોબ અજમેર ચાલ્યા જવું! દાક્તરે રાજીનામું આપ્યું. કોણ જાણે શો સંકેત કામ કરી રહ્યો

હતો! રાજીનામું નામંજુર થયું. દાકતર ગયા. સ્વામીજીને પણ અજમેર ઉઠાવી ગયા. પણ પછી તો દાકતરે હાથ ખંખેરી નાખ્યા.

સાંજ પડતી આવે છે. જીભ પર, મ્હોંમાં, માથામાં, અને દેહને રોમે રોમે ફોલ્લા ઉપડયા છે, છતાં સ્વામીજીએ હજામને બોલાવી શિર પર મુંડન કરાવ્યું, નખ ઉતરાવ્યા, એક શિષ્યનો આધાર લઇને પોતે પલોંઠી વાળી બેઠા. પછી અત્યંત વત્સલતા સાથે કહ્યું 'બેટા આત્માનંદ, તારે કાંઇ જોઇયે છે?'

"આત્માનંદજીનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા ચાલી. એણે રડતાં રડતાં કહ્યું, 'આપને પ્રભુ આરામ આપે, એથી વધીને બીજી કશી ઇચ્છા આ ત્રણે ભુવનમાં મારે નથી રહી.'

હાથ લંબાવીને મહર્ષિજીએ આત્માનંદજીના મસ્તક પર મુકયો; બોલ્યા "બેટા, ગભરાવું નહિ. કર્તવ્યનું પાલન કરતાં સદા આનંદમાં રહેજે. સંસારમાં સંયોગ વિયોગ સ્વાભાવિક છે.'

પોતાની સગી જનેતા મરતી હોય ને જેમ ધાવણાં બચ્ચાં રડે તેમ ચેલા રડયા. મહર્ષિજીએ બબે રૂપિયા અને બે દુશાલા મંગાવી બંને શિષ્યોને ભેટ દીધા. બંને જણાએ એ વસ્તુઓ પાછી મેલી દીધી. પછી મહર્ષિજીએ તે દિવસનાં વાર તિથિ પૂછયાં. ઓરડાની ચોમેર નજર કરી લીધી વેદપાઠ આરંભ્યો. એ સ્વરોના ગુંજનમાં, કંઠમાં કે ઉચ્ચારમાં કયાયે નિર્બળતાનો અંશ પણ નહોતો.

વેદના મંત્રો પુરા કરી પુલકિત અંગે સંસ્કૃતમાં પરમાત્માની યશગાથાઓ ઉપાડી. સમાધિમાં બેઠા. મુખમંડળ ઉપર પ્રસન્નતાનો ઝળહળાટ પથરાઇ ગયો. આખરે કમળ શાં નેત્રો ઉઘાડી 'હે દયામય, તારી જ ઇચ્છા ! દેવાધિદેવ તારી જ ઇચ્છા ! વાહ પ્રભુ ! કેવી તારી લીલા !' એમ ગુંજારવ કરતાં કરતાં, જન્મોજન્મનાં કર્મોનિ ખાક કરી, સં. ૧૯૪૦ ના કાર્તિક માસની અમાસના રોજ એ આત્માની જ્યોત મહાજ્યોતમાં મળી અને જગત ઉપર સંધ્યાનાં અંધારાં ઉતર્યાં.